

ERNEST MANDELS KLEINE OORLOG

Revolutionaire socialisten in bezettingstijd, 1940-1945 ¹

JAN-WILLEM STUTJE *

DE VLAAMSE MARXISTISCHE THEORETICUS EN RADICALE POLITICUS ERNEST MANDEL HEEFT GEDURENDE DE TWEDE HELFT VAN DE VORIGE EEUW INTERNATIONAAL EEN GROTE INVLOED UITGEOEFEND. ZIJN GESCHRIFTEN VERSCHENEN IN MEER DAN VEERTIG TALEN IN OPLAGEN VAN MILJOENEN EXEMPLAREN. NA GEORGES SIMENON WAS HIJ DE MEEST VERTAALDE BELGISCHE AUTEUR. MANDEL WAS EEN ORATOR DIE TIJDENS DE PORTUGESE ANJERREVOLUTIE STADIA MET TWINTIGDUIZEND TOEHOORDERS TOESPRAK, MAAR HIJ WAS TEGELIJK EEN GELEERDE MET FAAM DIE IN 1978 DE PRESTIGIEUZE *ALFRED MARSHALL LECTURES* AAN DE UNIVERSITEIT VAN CAMBRIDGE GAF. HIJ SCHREEF EEN STUDIE OVER DE ONTWIKKELING VAN DE MISDAADROMAN (*DELIGHTFUL MURDER*), MAAR OOK DE GELEERDE INLEIDINGEN BIJ DE *PENGUIN*-VERTALING VAN DE DRIE DELEN VAN MARX' *DAS KAPITAL*. NAAR AANLEIDING VAN ZIJN OVERLIJDEN MERKTE DE *FRANKFURTER ALLGEMEINE ZEITUNG* OP : "DEZE BELGISCHE POLITIEKE WETENSCHAPPER HAD MEER DAN WIE OOK DE ANATHEMA'S OVER ZICH HOREN UITSPREKEN VAN RECHTS EN ORTHODOX LINKS [...]. MAAR VOOR DE GENERATIE VAN 1968 BETEKENDE DE NAAM MANDEL EEN INSPIRATIEBRON EN EEN VOORBEELD [...]"

I. Achtergrond

Mandels leven is gevoed vanuit vele bronnen. In zijn levensverhaal zijn deze samen te vatten als het relaas van een jonge rebel uit een joods en kleinburgerlijk links milieu, wiens wedervaren met het politieke migrantenmilieu in de jaren dertig en met de nazi-bezetting tot een internationalistische en universalistische grondhouding voerde. Welke vorming onderging Mandel in het milieu van zijn ouders ? Hoe belangrijk waren de contacten met de Duitse, Oostenrijkse en Poolse revolutionaire ballingen waarmee de Mandels in Antwerpen verkeerden ? Welke betekenis had het links-socialistische verzet in de bezettingstijd en welke rol speelde Mandel daarin ? Het zijn vragen waarvan de antwoorden gezocht worden in Mandels indrukwekkende archief ².

Ernest Mandel groeide op in een geassimileerd joods milieu dat met de religieuze gebruiken geen rekening meer hield. Zijn vader – Henri (Hench) Mandel – werd op 12 mei 1896 geboren in een orthodox-joodse familie in het dorp Wieliczka, vijftien kilometer ten zuidoosten van Krakau, dat toentertijd tot het Oostenrijkse deel van Polen behoorde. Toen Henri tien jaar oud was, kochten zijn ouders in Krakau een huis om de kinderen in staat te stellen goed onderwijs te volgen. Naast Henri waren er nog een oudere broer Simon en drie jongere zusjes, Mania, Gina en Bertha.

-
- 1 Graag dank ik dr. Rudi Van Doorslaer voor zijn kritische commentaar. An Mandel-Sprimont, Prof. dr. Michel Mandel, Willy van der Helst en Jan Debrouwere dank ik voor hun bereidheid mij in hun herinneringen te laten delen.
 - 2 Sedert 1996 beheert het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam het omvangrijke archief van Ernest Mandel.

Krakau kende een grote joodse gemeenschap. Tijdens de Duitse bezetting werden de 70.000 joden gedwongen zich in het getto te vestigen. De joodse wijk Kazimierz was de eerste stap op weg naar Auschwitz, waar de meesten omkwamen. Ook Henri's moeder, Mania en Simon en hun geliefden trof dat lot.

De familie was niet onbemiddeld. Henri's vader bezat een winkel in textiel. Met hulp van haar oudste dochter Mania verzette zijn vrouw het meeste werk. Zoals gebruikelijk bij orthodoxe joden deden de mannen niets anders dan studeren. Ook Henri werd door zijn vader aangezet tot bijbelstudie. De jongen zag niets in een religieuze opleiding. Hij weigerde naar de strenge regels te leven, maakte zich los uit de joodse orthodoxie en vertrok na voltooiing van de middelbare school in juli 1913 naar Antwerpen. Hier hoopte hij in een minder religieuze omgeving de studie voort te zetten. Het uitbreken van de Wereldoorlog in augustus 1914 verhinderde dat. Uit vrees opgeroepen te worden voor dienst in het Oostenrijkse leger week hij uit naar Nederland.

In Den Haag kwam hij in aanraking met communistische jongeren en door hen met vluchtelingen uit Duitsland. Ze lieten een blad verschijnen, *Der Kampf*, waaraan ook Wilhelm Pieck bijdragen leverde³. Op de vlucht voor inlijving in het keizerlijk leger was Pieck naar Nederland uitgeweken waar hij in Amsterdam als meubelmaker zijn brood verdiende. Pieck volgde in 1935 Ernst Thälmann als KPD leider op en werd na de oorlog de eerste president van de DDR. Toen de wind van de revolutie met volle kracht over Europa joeg en in Duitsland de beslissende fase aanbrak, haastte Henri Mandel zich naar Berlijn. Hij hielp mee het Russische *Telegrafische Agentuur Rosta*, het eerste Sovjet-Russische persbureau en de voorganger van het agentschap *Tass*, op te richten⁴. Hij verkeerde er in een links intellectueel milieu en leerde er revolutionairen als Karl Radek kennen, die als afgezant van Lenin en Trotsky de Duitse revolutionairen ter zijde stond. De moord op Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht in januari 1919 schokte hem zo diep dat hij halsoverkop naar Antwerpen terugkeerde⁵. Ofschoon hij voor politiek belangstelling hield, kwam voorlopig een einde aan een periode van praktisch betrokkenheid.

Op aanraden van een oom besloot hij het beroep van diamantair uit te oefenen. Hij ontmoette een meisje dat verre familie van hem bleek te zijn en op wie hij verliefd raakte. Rosa Mateles, zo luidde haar naam, was eveneens afkomstig uit Krakau en iets ouder dan Henri. Met haar vader en broer Markus (Motek) kwam ze in 1911 na het overlijden van haar moeder naar Antwerpen. In Krakau dreven de ouders een meubelzaak, maar eenmaal in Antwerpen ontplooide haar vader zich tot een redelijk succesvol diamantair.

3 JAN-WILLEM STUTJE, *De man die de weg wees, Leven en werk van Paul de Groot 1899-1986*, Amsterdam 2000, p. 314.

4 Interview met Ernest Mandel (*Collection Jours de Guerre*, SOMA, AA 1450).

5 Gesprek Rodolphe Prager met Ernest Mandel, 12 november 1977 (IISG Amsterdam, Archief R. Prager, 270).

- De vader van Ernest, Henri Mandel, op een foto die omstreeks 1920 in Antwerpen werd genomen. (Collectie familie Mandel)

Hij was net als Markus orthodox en werd door de joodse gemeente op handen gedragen. Rabbijnen kwamen regelmatig om advies.

Rosa en Henri Mandel trouwden en een jaar later raakte Rosa in verwachting. Het was een gecompliceerde zwangerschap en op advies van de artsen besloot ze het kind in een kliniek te Frankfurt am Main ter wereld te brengen. Daar werd op 5 april 1923 Ernst Ezra Mandel geboren. Na een tiental dagen in het hospitaal, keerden de ouders met het kind naar Antwerpen terug.

Henri bleek een succesvol zakenman. Als diamantair verkocht hij in binnen- en buitenland en kon zich in de Waterloostraat, vlak bij de Cogels-Osylei in het chique Zurenborg, een luxueus verblijf veroorloven. Ernest en hun tweede zoon Michel werd al vroeg de liefde voor literatuur, muziek en schilderkunst bijgebracht. Ze bezochten regelmatig uitvoeringen en tentoonstellingen en in huis was één der eerste elektrische grammofoons te vinden. Naast een grote collectie platen konden ze over een waardevolle bibliotheek beschikken. Politieke geschriften, de boeken van Marx, Lenin en Trotsky lagen voor het oprapen maar ook de Russische, Franse en Duitse klassieken. Op twaalf-, dertienjarige leeftijd las Ernest Victor Hugo's *Les Misérables*. Het morele ideaal belichaamd door de personages in Hugo's meesterwerk over de opstand van juni 1832 bracht hem, naar hij later memoreerde, tot het socialisme: "Toen is mijn politieke houding voor de rest van mijn leven beslist"⁶.

Ernest was als kind vol temperament, maar ook ernstig en bezorgd. Hij kon goed en luidruchtig lachen, maar een vrolijk kind was hij allerminst. In zijn gedrag stak iets naïef. Fysiek had hij het meest weg van zijn moeder: een zelfde gezicht met vergelijkbare regelmatige, zachte trekken en dezelfde glimlach, maar in energie en vasthoudendheid leek hij op zijn vader. Hij beschikte over een grote fantasie, leerde gemakkelijk en blonk op school in alle vakken uit. Zijn broer nam het lichter op; ook hij kon zonder moeite de eindstreep halen maar beschouwde dat als voldoende. Ernest wilde winnen. De verschillende karakters botsten regelmatig, wat zijn moeder er toe bracht Ernest aan te manen als oudste het verstandigst te zijn en op te houden...⁷. Daarentegen kon Henri uit de slof schieten en trok dan partij voor de jongste, vooral als deze bij het spel werd buitengesloten.

Op het Koninklijk Atheneum doorliep Ernest de oude humaniora – Grieks Latijnse afdeling – met verve. Hij studeerde serieus en streefde ernaar de eerste van zijn jaar te worden, wat overigens niet altijd lukte. Een plotseling opspelende chronische middenoorontsteking gooide roet in het eten. Woedend was hij, ontroostbaar, alleen

⁶ Getuigenis Ernest Mandel (*De Internationale*, jrg. 39, n° 55, najaar 1995, p. 21).

⁷ Gesprek Jan-Willem Stutje met Michel Mandel, 29.9.2001.

zijn moeder kon hem kalmeren. Kroon op het werk was het eindexamen in de zomer van 1941. Hij sloot het af met ruim negen-tiende van de te behalen punten en werd daarvoor als eerste van de klas en de hele school met de medaille van de regering en met de vermelding ‘met de meeste vrucht’ beloond. “*Supérieurement intelligent*”, herinnerde leraar geschiedenis Leo Michielsens zich de leerling, die hij tot trotskist zag uitgroeien⁸.

Hoewel hij in natuur- en scheikunde uitblonk, was Ernest niet gericht op de exacte vakken. Anders dan zijn broer, die scheikunde ging studeren, had hij een hekel aan knutselen. Hij had niets met techniek, met letterkunde daarentegen alles. Voor de jonge romanticus was de huisbibliotheek een goudmijn. Hij las poëzie en probeerde zelf gedichten te schrijven. Beethoven en Brahms waren al jong zijn lievelingscomponisten en eindeloos luisterde hij naar Bach.

Rond 1930 werd de diamantindustrie getroffen door de wereldwijde crisis. Henri Mandel verloor veel geld. Daar kwam bij dat een *associé* tussen het mijn en dijn onvoldoende onderscheid wist te maken en met een voorraad “steentjes” met de noorderzon vertrok. Weliswaar raakte het gezin niet aan de grond, maar moest wel omzien naar een bescheidener woonomgeving. Henri Mandel verliet het diamantvak om zich als boekhouder en agent in verzekeringen en hypotheek te vestigen. In de Cruyslei in Deurne werd een nieuw appartement gevonden.

II. Politieke vluchtelingen en Moskouse processen

Toewijding aan de muze en studie waren in die jaren niet meer de enige deugden waar Ernest zich aan overgaf. Na Hitlers machtsovername stroomden de politieke vluchtelingen Duitslands buurlanden binnen. Ook in Antwerpen kwamen ze aan en huize Mandel speelde in de opvang een niet onbetekenende rol. Met de komst van de vluchtelingen groeide Ernests politieke belangstelling. Zijn sympathie – kon het anders, gezien de veelal links-oppositionele herkomst van de vluchtelingen – ging daarbij uit naar Trotsky en zijn aanhang die door Stalin en Hitler om het hardst vervolgd werden. Een dramatische tijd was het zeker, maar Ernest voelde eerder opwinding dan angst. Het had te maken met de intense politieke activiteit die het gezin aan de dag legde.

Bewogen avonden speelden zich af. De Oostenrijker Georg Scheuer herinnerde zich : “*Genosse Henri Mandel beherbergt(e) uns für einige Tage. Er (war) gastfreundlich, geistreich und sprüht vor Humor und deutsch-jiddischen Wortspielen*”⁹. Scheuer, bijgenaamd Roter Hanzl, vanwege het rode haar maar ook vanwege een aantal veroordelingen, was sinds

⁸ LEO MICHIELSENS, “Admiration et divergences”, in *La Gauche*, n° 15-16, 1.9.1995.

⁹ GEORG SCHEUER, *Nur Narren fürchten nichts. Szenen aus dem dreissigjährigen Krieg 1915-1945*, Wenen, 1991, p. 120.

• Ernest Mandel links en zijn jongere broer Michel rechts, januari 1929, in de Waterloostraat in Antwerpen (Zurenborg).
(Collectie familie Mandel)

1938 op de vlucht. Met een aanstekelijk gevoel voor humor trachtten de vluchtelingen het kwaad te bezweren : “*Genosse Nissenbaum wohnt(e) zufälligerweise in der Nootenboomstraat. Er hat seinen Hund dressiert. Auf das Wort ‘Schtallin’ beginnt der Pudel zu jaulen, bei ‘Trotski’ wedelt er freudig*”.

Maar steeds vaker sloeg het kwaad toe zoals in Laren, het idyllische kunstenaarsdorp, twintig kilometer ten zuid-oosten van Amsterdam. Daar vond in februari 1934 een internationale jeugdconferentie plaats van de beweging voor een ‘nieuwe’ Vierde Internationale. De beraadslagingen waren net begonnen toen de politie binnenviel en de buitenlandse gedelegeerden arresteerde, onder wie Willy Brandt alias Herbert Frahm, Yvan Craipeau, Fritz Besser alias Brink en Walter Held. De verdrevenen lieten zich niet uit het veld slaan; een dag later werd de conferentie voortgezet in *Café Maison d’Artiste* in Brussel, pal tegenover het hoofdbureau van politie ¹⁰.

Over de gebeurtenissen werd in huize Mandel uitvoerig gesproken. De naar België uitgewezen Besser werd door Mandel gastvrij onthaald. Besser kon het goed met Ernest en Michel vinden. Hij speelde buitengewoon goed piano en beide jongens kregen les. Voor Ernest duurde de oefening in toonladders en *études* al snel te lang. Hij luisterde liever naar Bessers overrompelende politieke betogen. In een terugblik herinnerde hij zich hem als “mijn beste vriend” en “leraar...” ¹¹. “Nog meer dan mijn vader maakte hij me tot marxist en bracht me liefde bij voor klassieke muziek. Marx en muziek, ze vormen de zuilen waarop mijn leven sindsdien rustte ”.

De Duitse revolutionairen stonden in zekere zin buiten de lokale afdeling van de *Parti socialiste révolutionnaire* (PSR), grootse aanduiding voor het Antwerpse groepje van zes à zeven trotskisten onder leiding van Lode Polk, in 1920 één der oprichters van de Belgische Kommunistische Partij ¹². De groep ballingen was niet veel groter maar anders dan de Vlaamse arbeiders, betrof het vooral intellectuelen.

Voor Henri en Ernest Mandel werd het jaar 1936 een keerpunt. Twee gebeurtenissen maakten diepe indruk : de Spaanse burgeroorlog en de Moskou processen. De Mandels hielden zich druk bezig met de vertaling van propaganda voor de Republikeinse zaak ¹³, en toen in 1937 duizenden POUM-leden en anarchisten getroffen werden door stalinistische terreur, raakten ze betrokken bij brede solidariteitscampagnes en geldinzamelingen. In de kring rond Mandel maakte men zich geen illusie over de rol van Moskou en de met haar verbonden communisten. Lion Feuchtwangers instemming met de Moskou

¹⁰ ALBERT GLOTZER, *Trotsky : memoir and critique*, New York, 1989, p. 195.

¹¹ Ernest Mandel aan Walter Besser, 9.12.1991 (IISG Amsterdam, Archief E. Mandel).

¹² NADIA DE BEULE, *Het Belgisch Trotskisme : de geschiedenis van een groep oppositionele communisten 1925-1940*, Gent, 1980.

¹³ Maurice Fischer, Herinnering, s.d. (Archief E. Mandel).

processen in januari 1937 vormde voor Henri Mandel het treurige dieptepunt¹⁴. Mandel had de geïncrimineerde Radek goed gekend en was zo verontwaardigd dat hij *stante pede* een solidariteitscomité oprichtte en in het geschrift *Der Schutzgeist der Stalinschen Justiz* de lafheid van de alom gevierde schrijver veroordeelde¹⁵. Zo raakte Henri Mandel betrokken bij het werk van de Vierde Internationale. Zijn dertienjarige zoon ontpopte zich als de vurigste sympathisant die bij alle meetings *acte de présence* gaf.

Aan het eind van de jaren dertig drongen apocalyptische gedachten zich in alle hevigheid op. Een wereldbrand naderde en Mandel rekende het tot zijn plicht het kwaad, dat Hitler en Stalin belichaamden, een halt toe te roepen. In zijn kielzog ontloek ook het revolutionair engagement van de jonge Ernest, of liever Ezra want zo werd hij in die jaren nog alom genoemd. Vijftien jaar was hij, toen hij in 1938 tot de PSR werd toegelaten; kort na de oprichtingsconferentie van de Vierde Internationale, die in september in Périgny, een voorstad van Parijs, plaatsvond. Hij hoorde ervan via Nathan Gould, afgevaardigde namens de Amerikaanse *Socialist Workers Party* die een tour door Europa maakte en een voordracht hield bij de Mandels op de Cruyslei.

De Antwerpse groep had in aantal weinig om het lijf. Naast Duitse kameraden als Fritz Besser, Max Laufer en de tekenaar Franz Meyer trof men er Léon de Lee, Lode Polk, Camille Loots en de kleine scheepshersteller Jef van der Elst, “*leader ouvrier remarquable (...) qui avait une audience de masse*”. Hij maakte op Mandel een onvergetelijke indruk¹⁶.

III. Mei 1940

In de morgen van de 10de mei 1940 werd de eenenveertig jarige scheepshersteller Jef van der Elst overrompeld door het bericht van de Duitse opmars in Nederland en België. Toen de Staatsveiligheid zich in zijn werkmanswoning in de Antwerpse Pionierstraat meldde en hem gebod mee te gaan, was de verrassing compleet. De dag eindigde voor Van der Elst, de oud-communist die sinds 1925 door de ideeën van Trotsky werd aangesproken, in de gevangenis van de Begijnenstraat.

Velen ondergingen die 10de mei of de dagen daarna een zelfde lot. Tot de geïnterneerden behoorden naast geestverwanten en talrijke kaderleden van de Belgische communistische partij, ook VNV-ers, Rexisten en oud-activisten uit de oorlog van 1914-1918 en talloze vreemdelingen, Duitsers en Oostenrijkers die al jaren op de vlucht waren¹⁷.

14 “Lion Feuchtwanger über den Prozesz, Moskau, 30. Januar”, in *Rundschau*, 6. Jahrg, N° 5, 1937.

15 HENRI ALMOND (ps. HENRI MANDEL), *Der Schutzgeist der Stalinschen Justiz, Eine Abrechnung mit Lion Feuchtwanger*, 2.1937 [Archief: The Houghton Library, bMs 13.1 (17185), Trotskii coll.].

16 Gesprek Rodophe Prager met Ernest Mandel, 12.11.1977 (Archief R. Prager, 290).

17 JULES GERARD-LIBOIS & JOSÉ GOTOVITCH, *L'An 40, La Belgique occupée*, Brussel, 1971, p. 105.

Uit Antwerpen, Mechelen, Brugge, Brussel en Bergen vertrokken de ‘spooktreinen’ met gevangenen, links en rechts door elkaar, richting Frankrijk. Op de wagons stond te lezen “5de kolonne”, “spionnen”, “parachutisten”, angstaanjagende krijtkreten die de op de stations samengedromde nieuwsgierigen ertoe aanzetten de gevangenen te bestoken. Het werd een helletocht, die eindigde in de kampen van Le Vernet en Saint-Cyprien aan de voet van de Pyreneeën en voor vrouwen in Gurs¹⁸. Van der Elst bleef het ergste bespaard. Zijn konvooi werd ingehaald door de oprukkende Duitse legers. De Belgische escorte begreep niet langer het nut van de onderneming en liet de gevangenen vrij. Vanuit Noord-Frankrijk keerde Van der Elst lopend naar Antwerpen terug, een voettocht van bijna drie weken.

Van vergelding of verdenkingen van sabotage bleven de Mandels gevrijwaard. Ze hadden de Poolse nationaliteit en anders dan Van der Elst die als agitator in de Antwerpse haven te boek stond, was de familie niet als communistisch bekend.

De oorlog was al maanden onderwerp van gesprek. In ontmoetingen met partij-communisten hekelde Henri Mandel het Molotov-Ribbentrop pact. Hij verweet hen zich van alle anti-Duitse sentimenten te distantiëren zonder de kritiek op Engeland te temperen. In november 1939 kwam het tot een verschijningsverbod voor *La Voix du Peuple*, het dagblad van de communisten. Het verbod trof ook de trotskistische pers, en niet alleen de kranten *La Lutte ouvrière* en *Contre le Courant*, maar ook pamfletten en brochures. Revolutionaire politiek speelde zich die maanden af in een sfeer van halve illegaliteit.

De activiteiten werden allengs minder omdat – zoals de Brusselaar René Gros Lambert het uitdrukte – “*on sentait la guerre venir...*”, maar “*on ne savait trop bien que faire...*”¹⁹. De bevolking hield zich muisstil en keek afwachtend naar een regering die haar de neutraliteit in ‘*union sacrée*’ als enig heilzame weg voorhield.

De lauwe reactie van de bevolking en de repressie waren maar deels oorzaak van de futloosheid. Ook interne strubbeling in de schoot van de trotskistische familie droegen ertoe bij. Verbluffend was het gedrag van Walter Dauge, de leider van de federatie van de Borinage die tijdens een politieverhoor in september 1939 de gearresteerde Georges Vereeken verried door diens schuilnaam prijs te geven. Onder de naam ‘Give’ had Vereeken een manifest getekend dat zich kante tegen de dreigende oorlog, hetgeen de aandacht van justitie had getrokken. Op zoek naar ‘Give’ hield de politie Vereeken aan maar kon niets bewijzen. Dauge hielp haar uit de brand²⁰. Een aantal leden wilde

18 *Idem*, p. 114.

19 Gecit. bij MARC LORNEAU, *Contribution à l'histoire du mouvement trotskyste Belge, 1939-1960*, Luik, 1983, vol. III, p. 273.

20 GEORGES VEREEKEN, *The GPU in the trotskyst movement*, New York, 1976, p. 370.

Dauge daarop uit de partij stoten, maar Léon Lesoil, naast Dauge de belangrijkste leider van de PSR, sprak zich er tegen uit : volgens hem volstond een teken van afkeuring.

Dauge (1907-1944) was afkomstig uit Flénu, het symbool van de revolte tegen de uitbuiting in de Borinage ²¹. Zijn vader was mijnwerker met socialistische sympathieën. Dauge geraakte in de revolutionaire beweging na de stakingen van de zomer van 1932. Meer dan wat ook telde voor hem strijd, het liefst de algemene staking.

Dauge was een begenadigd en temperamentvol spreker; de mijnwerkers droegen hem op handen. Vanaf de zomer van 1935 redigeerde hij *L'Action socialiste révolutionnaire*; het blad waaraan ook Paul-Henri Spaak bijdragen leverde, tot deze zich in datzelfde jaar groepen voelde toe te treden tot het kabinet Van Zeeland ²².

De verwachte landelijke doorbraak bleef uit en Dauge's positie in de BWP werd onhoudbaar. In 1936 werden Dauge en zijn makkers van de hoofdstroom van de socialistische beweging gescheiden. De weg naar het trotskisme lag open. Naast Vereeken en Léon Lesoil uit Charleroi werd Dauge de bekendste woordvoerder van de PSR.

In de partij bleven de bloedgroepen zichtbaar : de trotskistische kern – ideologisch geschoold, goed opgeleid en afkomstig uit de communistische partij – naast de honderden ongeschoolde en vaak ongeletterde mijnwerkers uit de Borinage, afkomstig van de BWP en onder gezag van Dauge, een briljant aanvoerder maar marxist noch leninist.

Zodra de oorlog uitbrak, maakte opstandigheid plaats voor angst en verwarring. Een Brusselse partijgenoot die aan het begin van de bezetting Flénu bezocht, herinnerde zich : *“Ils étaient tous pris de panique”, “Ils n’osent pas bouger. Ils ne veulent même pas qu’on distribue des tracts sur le territoire, parce qu’ils disent qu’on arrêtera Walter Dauge...”* ²³.

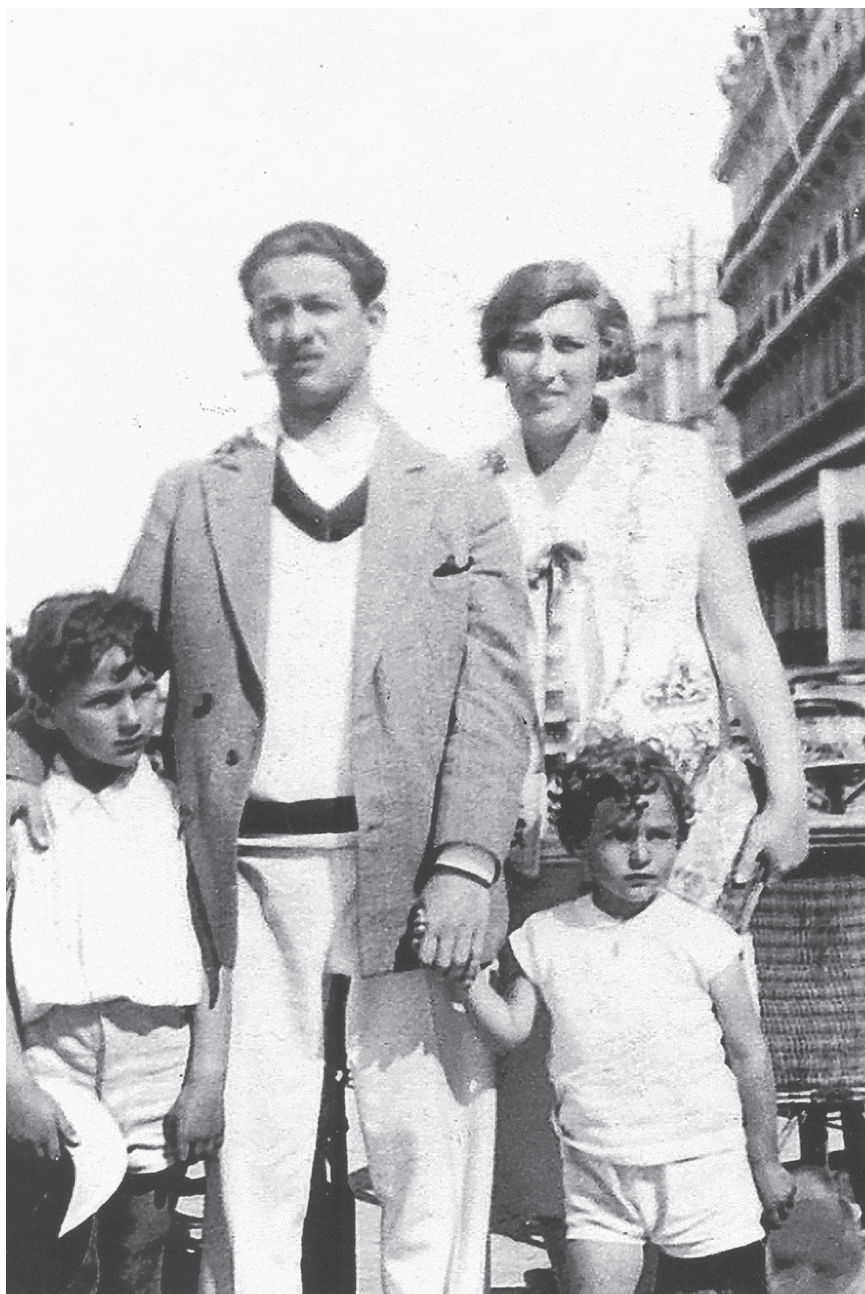
Een geest van legalisme nam ook bezit van Dauge zelf. Getuige de affaire met Vereeken en de berichten die bij het secretariaat van de Vierde Internationale binnenkwamen : *“Depuis le début de la guerre, il [Dauge] défend des conceptions contraires à la volonté unanime du parti. Il est partisan de l’adaptation à la dictature. (...) Ne rien faire d’illégal : voilà le fond de sa pensée. Il a démoralisé toute sa fédération”* ²⁴. Dauge bleek ziek en gaf

21 RENAUD LEFÈVRE, *Dauge et le daugisme, Une page de l’histoire du mouvement ouvrier dans le Borinage*, Brussel, 1979.

22 MARCEL LIEBMAN, “P.-H. Spaak ou la politique du cynisme, Cent ans de socialisme belge”, in *Contradictions*, n° 44, 1985, p. 35-44.

23 Interview met R. Gros Lambert (MARC LORNEAU, *op.cit.*, vol. III, p. 330).

24 Joseph à mon cher Stuart, 1.5.1940 (Archief R. Prager, 143).

- Het gezin Mandel op vakantie in Blankenberge in 1930 of 1931. Ernest staat links, met naast hem zijn vader Henri en zijn moeder Rosa Mateles; rechts opnieuw broer Michel. (Collectie familie Mandel)

zich over aan de meest sombere gedachten. Een voorbereiding op de illegaliteit wees hij van de hand.

Nog voor de PSR ondergronds ging, was ze uiteengevallen. Van de zeshonderd leden in de Borinage, bleef na 10 mei een enkeling actief. Dauge ging zijn eigen weg. Hij brak met de politiek, liet zich in met sluikhandel en knoopte dubieuze contacten aan met Rexisten, voordat een moordenaarshand hem in 1944 velde ²⁵.

In een terugblik onderstreepte Ernest Mandel dat de PSR moreel en politiek onvoorbereid de illegaliteit inging. Hij schreef het toe aan het hybride karakter van de formatie : een kaderorganisatie in Brussel, Antwerpen en Luik, maar “*au Borinage et à Charleroi, c’était une organisation à base populaire, c’est-à-dire qui avait des racines, des membres et des sympathisants, surtout des mineurs, qui charriaient inévitablement les idées et les préoccupations du milieu ambiant dans lequel ils vivaient. C’était la chair de la chair de la classe ouvrière : et par ce canal-là, une partie des hésitations et de la démoralisation que la guerre a provoquées se sont incontestablement infiltrées dans les rangs du PSR*” ²⁶.

De malaise duurde bijna een jaar. Een periode waarin de uit het lood geslagen leiding zich tot doel stelde “*de sauver nos cadres et de les renforcer en attendant une période plus favorable pour l’agitation de masse*” ²⁷. Maar zelfs dat voornemen viel in het water, toen Walter Dauge en Léon Lesoil, *nota bene* de krachtigste tegenstanders van illegale actie, net als Van der Elst, Meyer en andere kameraden op 10 mei 1940 werden aangehouden. De passiviteit werd overal zichtbaar. Zelfs Léon Lesoil en Lode Polk, de veteranen van de anti-stalinistische oppositie verlieten het toneel. De organisatie kromp ineen tot een paar dozijn leden, die onderling nauwelijks contact onderhielden. Toen de trotskisten zich in augustus 1940 wederom oprichtten, namen de jongere militanten die na 1932 en vooral na 1937-1938 toetraden, het voortouw.

IV. Het woord van verzet

Aan de oorlogshandelingen kwam op 28 mei een einde. Terwijl de regering en de leiding van de socialistische partij en de vakbonden het land verlieten, riep oud minister en partijvoorzitter Hendrik de Man op tot samenwerking met de bezetter. Ook de communisten worstelden met hun opstelling. Ze bleven een legaal blad uitgeven, waarin vooral de Fransen en de Engelsen het moesten ontgelden ²⁸. In hun Antwerpse blad *Ulenspiegel* werd “de zuivere en volledige neutraliteit” vooropgezet ²⁹. Op straat heerste

²⁵ RENAUD LEFÈBVRE, *op.cit.*, Brussel, 1979, p. 83.

²⁶ Interview met Ernest Mandel (MARC LORNEAU, *op.cit.*, vol. III, p. 281, p. 301).

²⁷ Joseph à mon cher Stuart, 1.5.1940 (Archief R. Prager, 143).

²⁸ JOSÉ GOTOVITCH, *Du Rouge au tricolore, Résistance et parti communiste*, Brussel, 1992, p. 97.

²⁹ *Ulenspiegel*, 18.6.1940 (gecit. bij RUDI VAN DOORSLAER, *De Kommunistische Partij van België en het Sovjet-Duits niet-aanvalspakt*, Brussel, 1975, p. 125).

een mengeling van woede over de oude garde die als eerste de benen nam en van gespannen afwachten wat de bezetting bracht. Ernest Mandel was geschokt door de gebeurtenissen. Op het Atheneum heerste de overtuiging dat de Duitsers de oorlog moeiteloos zouden winnen³⁰. Veel politieke vrienden waren verdwenen. Fritz Besser bevond zich in Londen, net als Max Laufer op tijd gerepatrieerd; Franz Meyer en Else Bormann verkeerden in Franse gevangenschap. Om aan verdere vervolging te ontkomen, meldde Jef van der Elst zich na terugkeer uit Frankrijk als lid van de Duits-vriendelijke Unie voor Hand- en Geestesarbeiders, voor een vrijwillige tewerkstelling in Duitsland. Een gecompliceerd besluit voor de man die onder de Antwerpse scheepsherstellers bekend stond als ‘Jef ’t Kommunistje’, hij was nu eenmaal maar een meter zestig lang.

Als een bom sloeg het bericht in van de moord op Léon Trotsky. Belgische kranten brachten het nieuws rond 21 augustus. Lode Polk kwam ontdaan in de Cruyslei. Hij had Trotsky persoonlijk gekend, met hem gecorrespondeerd en hem in zijn huis ontvangen toen de Russische revolutionair via Antwerpen op weg was naar Noorwegen³¹. Weldra voegden zich andere kameraden bij het gezelschap, zeven of acht man die tot de slotsom kwamen dat het woord van verzet te lang het zwijgen was opgelegd. De volgende dagen groeide het initiatief uit tot zo’n elf personen die elkaar sinds jaren kenden en die begin september 1940 de ‘onafhankelijke patriottische’ verzetsgroep Vrank en Vrij oprichtten.

Was het doel aanvankelijk pamfletten verspreiden, al snel achtte men die ambitie, gelet op de propaganda van het VNV, te bescheiden en werd besloten tot de uitgave van een maandelijks blad. Eind september verscheen het eerste nummer van *Het Vrije Woord*, gestencild in een oplage van drieduizend exemplaren op de “automatieke Gestettner-duplicateermachine”, die Henri Mandel al vóór de oorlog had aangeschaft.

De groep rond dit oudste illegale Vlaamstalige blad groeide uit tot zo’n honderd personen, die voorzichtigheidshalve in 6 afdelingen werden ondergebracht. De negenentwintigjarige trotskist en oud-Spanjestrjder Camille Loots werd verantwoordelijk voor de verspreiding van het blad in Brussel. De tien jaar oudere Jean Briquemont zorgde voor de veiligheid van de leden, organiseerde valse papieren en leidde een verzetsgroep op de Handelsschool van Sint-Pieters-Woluwe waar hij directeur was. Marcel Devlieghere kende Henri Mandel uit het vak, hij was hoofdinspecteur bij de Belgische Maatschappij van Algemene Verzekeringen AG. Hij behoorde tot de oprichters, evenals Maurice Spiegel en Cécile Piller, schuilnaam Cylia. Zij en Spiegel waren familie van Mandel. De alleenstaande Cylia verrichtte koerierswerk. Ze werd in september 1943 in de Brusselse deelgemeente Vorst aan de *Gestapo* verklikt. Spiegel had een zoon op het Atheneum,

30 Interview met Ernest Mandel (*Collection Jours de guerre*, SOMA, AA1450).

31 PIERRE BROUÉ, *Trotsky*, Parijs, 1988, p. 808.

die als het zo uitkwam met Michel en Ernest voor de verspreiding op school zorgde. In juli 1942, toen de deportatie van de joden uit Mechelen op gang kwam, trachtten de Spiegels naar het onbezette deel van Frankrijk te vluchten. Maurice en zijn vrouw werden gepakt en kwamen in Auschwitz om; hun zoon Jan wist te ontsnappen en nam in de rijen van het verzet deel aan de bevrijding van Frankrijk.

De kranten werden aanvankelijk in Antwerpen en omgeving verspreid, meestal 's avonds in woonhuizen en winkels, maar ook in postkantoren, op stations, in trein en tram. Tot in Mechelen en Turnhout werd de vier, soms zes pagina's tellende krant aangetroffen. De gemiddelde oplage bedroeg een krappe vijfduizend exemplaren. Na de aanval op de Sovjet-Unie in juni 1941 verscheen een nummer in het Duits, speciaal voor de *Wehrmacht*-soldaten. In de wintermaanden van 1942 volgden nog vier Duitstalige edities, een unicum in het land.

In *Het Vrije Woord* kwam geen uitgesproken politiek-ideologische visie naar voren; het was een onafhankelijk antinazi-blad, dat van hand tot hand in een breed politiek milieu

- Begin de jaren dertig steunde Henri Mandel het links zionisme en maakte hij deel uit van een steuncomité voor joodse arbeiders in Palestina. Op deze foto staat Henri geheel onderaan. David Ben-Gurion, de Israëlische premier in 1948, staat op de derde rij rechts met een medaille op zijn revers; Yitzhak Ben-Zvi, president van Israël in 1952, staat helemaal achteraan links en draagt een bril.
(Collectie familie Mandel)

zijn weg vond³². Opmerkelijk omdat in de groep een aanzienlijk aantal trotskisten actief was, zo'n vijftien procent. Bovendien schreef Ernest na zijn vader het leeuwendeel van de artikelen. Het centrale idee was de verdediging van de Belgische vrijheid en onafhankelijkheid tegen de bezetter en zijn lansknachten van Rex en VNV. Daarbij gaf het verzet van Engeland de opstellers "de gerechtigde hoop dat niet Hitler, maar de vrije volkeren, dat niet het 'derde rijk', maar Engeland, Frankrijk, de USA en waarschijnlijk ook de Sowjet-Unie het laatste woord in dezen wereldoorlog zullen spreken"³³. Bij Mussolini's aanval op Griekenland sprak de zeventienjarige Ernest de vaste overtuiging uit dat "Groot-Brittannië het dappere Griekse volk ter zijde zal staan.... Het is niet alleen een kwestie van eer en traditie der Britten, hun vrienden en bondgenooten bij te staan, maar in dezen oorlog tegen de As-mogendheden ook nog het middel tot zelfverdediging"³⁴. Zo'n visie koesterde Ernest al lang niet meer, toen de Britten vijf jaar later de Griekse revolutie in bloed smoorden.

Over de eerste anti-joodse maatregelen, die op 6 november 1940 in het *Verordnungsblatt* van de bezetter afgekondigd werden, was het blad helder. Als eerste van de Antwerpse verzetsbladen maakte het er melding van en waarschuwde dat de verordeningen "slechts het begin" waren; dat "de nazi-barbaarsheid geen grenzen" kende en dat tegenover "de bruine en zwarte nazi pest ware Belgen slechts één antwoord (konden) bieden : sabotage!"³⁵.

In april 1941 braken rellen uit in de omgeving van de Pelikaanstraat en de Lange Kievitstraat. Ze volgden op de vertoning van de film *Der Ewige Jude* in cinema Rex op de Keyzerlei. Wederom onderstreepte *Het Vrije Woord* dat "de jodenvervolgingen der nazi's geen 'gruwelfabels' zijn maar bittere werkelijkheid!" Een straffeloze pogrom had plaatsgevonden, maar oordeelde het blad wellicht tegen beter weten in : de gebeurtenissen hadden de Antwerpse bevolking met "afschuw en walging" vervuld³⁶. Het kwam in de Scheldestad nog geregeld tot anti-joodse opstootjes.

Ernest Mandel had die zomer de school verlaten. Van zijn voornemen geschiedenis te studeren aan de *Université libre de Bruxelles* kwam niets terecht omdat de hoogleraren in november bijna unaniem de colleges opschortten uit protest tegen de benoeming van een drietal met de nazi's sympathiserende docenten³⁷.

32 Ons inziens karakteriseert Lieven Saerens *Het Vrije Woord* ten onrechte als een blad van trotskistische signatuur. LIEVEN SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad, Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tiel, 2000, p. 670.

33 *Het Vrije Woord*, 10.1940, n° 1 (HENRI MANDEL, *Hun taak en de onze*).

34 *Het Vrije Woord*, 11.1940, n° 2 (ERNEST MANDEL, *De sluipmoordenaar van Mateotti delft zijn eigen graf*).

35 *Het Vrije Woord*, 11.1940.

36 *Het Vrije Woord*, 9.1941.

37 ANDRÉ UYTENBROUCK & ANDRÉE DESPY-MEYER, *Les cent cinquante ans de l'Université libre de Bruxelles (1834-1984)*, Brussel, 1984, p. 38-47.

De Mandels waren sinds december 1940 in het jodenregister ingeschreven. Geen aanstoot geven was een gebruikelijke overweging. In juni 1942 werden ze verplicht de davidster te dragen. Op de Belgiëlei, in het gebouw waar de jongens de lagere school doorliepen, moesten ze tegen betaling van 1 frank per band van drie sterren worden afgehaald. In de identiteitskaart werd met zwarte inkt de letter J, Jood-*Juif* gestempeld. Elf dagen later, op woensdag 22 juli ging de bezetter voor het eerst over tot razzia's. De vervolgdenden vonden in Auschwitz de dood.

Dat de davidster de laatste stap was die aan de deportatie voorafging, was voor Henri Mandel geen geheim. Illusies maakte hij zich niet. Al eerder was hij tot de slotsom gekomen dat de "nazi-barbaren" de bedoeling hadden "alle joden binnen de perken van hun machtsbereik te vernietigen", niet alleen "op de meest barbaarse manier te vervolgen", maar "stelselmatig uit te roeien"³⁸. Ernest en Michel werd gezegd zich op de onderduik voor te bereiden. Hun vader verkocht enkele kostbaarheden, de familiejuwelen en drie Oosterse tapijten en bracht een deel van de bibliotheek, enkele schilderijen en andere waardevolle bezittingen bij kennissen onder. Ook schafte hij zich valse identiteitspapieren aan op naam van Nicolas Jules Robert. De veertienjarige Michel die er volgens zijn ouders te joods uitzag, kreeg te horen overdag niet buiten te komen. Voor de twee parkieten Bibi en Titi die vrij in de Cruyslei rondvlogen, zochten de jongens een tehuis.

Veel medewerkers van de groep Vrank en Vrij waren van joodse herkomst en ook beroepshalve verkeerde Henri Mandel in een overwegend joods milieu – hij spoorde iedereen aan onder te duiken en zich niet in de Dossin-kazerne te Mechelen, vertrekpunt van de treinen naar het Oosten, te melden. De oude vader van Rosa en haar broer Motek, orthodoxe joden, gingen op weg in de hoop Zwitserland te bereiken. Maurice Spiegel ging met zijn gezin op pad om via Portugal te proberen naar Amerika te ontkomen.

"Niet melden, niet melden!!", Jef van der Elst kon het wel uitschreeuwen. In de Pelikaanstraat was het centrum gevestigd, waar joden – gevolg gevend aan het *Arbeitseinsatzbefehl* –, zich moesten melden om naar Mechelen gebracht te worden. Net als de Mandels trachtte Van der Elst mensen ervan te weerhouden gehoor te geven aan de oproep. Dagenlang ging het goed tot de SD naar buiten stormde. Ternauwernood wist Van der Elst te ontkomen³⁹. Er waren vrienden die niet konden ontsnappen; Nissenbaum was verdwenen, en ook Lode Polk had niemand meer gezien. Hij was een keer thuis geweest, moest zogenaamd naar de tandarts en een Duitse soldaat begeleidde hem. De soldaat zette zijn geweer tegen de schoorsteen en vroeg of hij in de tuin de dieven uit de tomatenplanten mocht knippen. "Waarom pak je dat geweer niet en schiet je hem niet dood?", vroeg Polks zoon vertwijfeld. "Die man heeft kinderen, dat doe je niet", kreeg de jongen als antwoord⁴⁰.

³⁸ *Het Vrije Woord*, 12.1941.

³⁹ Gesprek Jan-Willem Stutje met Willy van der Helst, 28.5.2002.

⁴⁰ Interview Philippe Polk (*Zeno*, 16.3.2002).

Midden augustus stonden de Mandels op het punt aangehouden te worden. Cécile Piller waarschuwde dat de *Gestapo* de leiding op het spoor was. Van de ene op de andere dag besloten ze te vertrekken. De davidsterren werden van de kleding gehaald en met de koffer in de hand gingen Henri, Rosa en Michel per trein op weg naar Brussel, waar in Tervuren onderdak werd gevonden in een gemeubileerde villa, die in opdracht van de trotskistische partij gehuurd was om kameraden tijdelijk een schuilplaats te bieden. Het huis werd beheerd door de vijftwintigjarige Christiane. Ze waakte over het welzijn van de familie en deed de boodschappen. In afwachting van valse persoonsbewijzen mochten Rosa en Michel niet buiten komen⁴¹. Toen de papieren geregeld waren, vertrokken ze naar een nieuw schuiladres in de Ardennen. Henri bleef in Brussel achter, waar hij voorbereidingen trof om de publicatie van *Het Vrije Woord* te hervatten. Een contact vertelde hem dat de *Gestapo* rond 20 december 1942 het appartement in de Cruyslei was binnengevallen. Zocht men de uitgever van *Het Vrije Woord*? Of diende de inval te worden gesitueerd in het kader van de operatie *Möbelaktion*?⁴² De Duitsers namen het deel van de bibliotheek, dat nog niet in veiligheid was gebracht – zo'n 1.400 banden – mee. De woning lag er geplunderd bij. Op de SD-fichier werd vier keer bijgeschreven: “*Verschwunden, am 24/2/43 geschrappt aus Antwerpen*”⁴³.

V. Oost-Europese migranten en internationale banden

Waar Ernest zich ophield, wist niemand. Die maanden kwam hij zelden thuis. Hij zat tot over de oren in het werk en verbleef bij kameraden, meestal in de omgeving van Brussel, Luik of Charleroi. De organisatie had zich na de ineensdorting aan het begin van de bezetting hersteld. Na de moord op Trotsky vond het handjevol Antwerpse kameraden elkaar in de wil de organisatie nieuw leven in te blazen. Er werd contact gezocht met de vrienden in Brussel die er net zo over dachten⁴⁴. Abram Wajnsztoek, alias Abraham Léon, Optat Henry, schuilnaam Sem, Camille Loots (Cami) en Philippe Szyper (Fram) trokken er aan de touwtjes. In die groep hadden in mei 1940 nauwelijks arrestaties plaatsgevonden.

Een sleutelrol in de groep, zo niet in de sectie in haar geheel, speelde Abram Wajnsztoek, een tweeëntwintigjarige in Warschau geboren Pool; hij had zich in 1928 met zijn ouders in Brussel gevestigd en was actief geweest in de *Hachomer Hazair* (de Jonge Garde), de socialistisch-zionistische jeugdbeweging die rond de Eerste Wereldoorlog ontstond⁴⁵.

41 CLAIRE PROWIZUR, *Conte à rebours, Une résistante juive sous l'occupation*, Brussel, s.d., p. 160.

42 JOHANNA PEZECHKIAN, “La Möbelaktion en Belgique”, in *BEG-CHTP*, n° 10, 2002.

43 SD-fiches (Dienst voor de Oorlogsslachtoffers, Brussel).

44 “The Luck of a cracy youth, Ernest Mandel interviewed by Tariq Ali”, in G. ACHCAR (ed.), *The legacy of Ernest Mandel*, Londen, 1999, p. 220-221.

45 MEIRYAARI, “L'Hachomer-Hatzair. Hier et Aujourd'hui”, in *Cahiers Bernard Lazare*, 11.1967.

In 1939 verliet hij met een twintigtal geestverwanten de beweging en sloot zich aan bij de trotskisten ⁴⁶. Na de oorlog verscheen postuum zijn *La Conception matérialiste de la question juive*, een originele visie op de eigenheid en continuïteit van de joodse geschiedenis. In zijn inleiding bij dit in 1942 voltooide boek schreef Ernest Mandel (E. Germain): “*Quand Léon venait au communisme internationaliste, le mouvement ouvrier semblait mort en Belgique. (...) La situation ne semblait justifier que la résignation ou l’attentisme. Toute autre attitude semblait révolte désespérée et impuissante. (...) Le courage cependant manquait non pour agir, mais pour penser, et penser correctement. (...) Fixant correctement les raisons que nous avions d’espérer, Léon constatait que le mouvement ouvrier en Europe venait d’atteindre le point le plus bas de sa chute. Maintenant, il fallait compter avec une nouvelle montée; non pas pour l’attendre passivement, mais pour la préparer...*” ⁴⁷.

Het einde van het eerste oorlogsjaar luidde het begin in van nieuwe activiteit met als animator Léon, die zodra de hergroepering zich consolideerde, tot politiek secretaris werd benoemd. Nog voor het einde van het jaar kwam het tot de publicatie van het maandblad, *La Voie de Lénine*. De redactie zetelde in Brussel en verstopt in koffers met dubbele bodem werd de tekst naar Luik getransporteerd, waar de krant in een kleine clandestiene drukkerij werd vervaardigd. Daar werd ook het blad *Travail* van André Renard’s *Mouvement syndical unifié* (MSU) gedrukt ⁴⁸. Sinds hij in 1942 uit krijgsgevangenschap terugkeerde, onderhielden de trotskisten contact met de leider van de Luikse metaalarbeiders.

Ernest Mandel ontmoette Léon voor het eerst in Brussel op een zitting van het centraal comité van de tot nieuw leven gewekte partij. Deze ging niet meer als PSR maar als *Parti communiste révolutionnaire* (PCR) door het leven. Het was kort na 22 juni 1941 toen Duitsland in alle vroegte de Sovjet-Unie binnenviel.

Veel kinderen van Oost-Europese migranten vonden aan het einde van de jaren dertig hun weg naar de trotskistische beweging. Ze hadden net als Léon deel uitgemaakt van de *Hachomer Hazair*. Daar werden de pioniers voorbereid op emigratie naar Palestina. Halverwege de jaren twintig ontstonden er afdelingen in Antwerpen en Brussel. Tweede generatie migranten als Léon, die hun integratie in de niet joodse samenleving door de economische crisis de pas zagen afgesneden en die een terugkeer naar de traditionele joodse ‘straat’ verwierpen, ontpopten zich als ongeduldige rebellen. De voorbereiding

⁴⁶ *Quatrième Internationale*, n° 5-7, 7.1953.

⁴⁷ ABRAHAM LÉON, *La Conception matérialiste de la question juive, présentation M. Rodinson, préface originale de E. Germain*, Parijs, 1980, p. 8-9.

⁴⁸ RIK HEMMERJCKX, “De KPB, haar syndicale strategie en haar verhouding tot het renardistisch syndicalisme (1940-1944)”, in *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 21 jrg., n° 1, 3.1987, p. 36. Vgl. : RIK HEMMERJCKX, *Syndicaat in oorlog. De socialistische vakbeweging in oorlogstijd en de ontstaansgeschiedenis van het Renardisme (1940-1945)*, Brussel, 1985.

- Het gezin Mandel, gefotografeerd op straat in Antwerpen, in 1937. Ernest is de jonge man rechts met een bril en Michel staat links met een pet. (Collectie familie Mandel)

op emigratie naar Palestina bleek niet te verenigen met een bestaan waarin armoede en werkloosheid meer regel dan uitzondering waren. Het communisme bood uitweg. Kwam de radicalisering in het begin van de jaren dertig vooral de Derde Internationale ten goede⁴⁹, dan kwam daarin verandering toen de Duitse communisten niet in staat bleken Hitler een halt toe te roepen. De nationalistische Volksfrontpolitiek en de antisemitische processen in Moskou sloegen de deur voorgoed dicht. Terwijl de Antwerpse groep in zijn sympathie voor Stalin volhardde, stonden de Brusselse pioniers vanaf 1936, 1937 open voor trotskistische invloed. Aangemoedigd door Léon sloten ze zich bij de PCR aan.

Ook langs andere weg kreeg de joodse groep versterking. In 1939 trad Paul Widelin, schuilnaam Victor, tot de partij toe. Ook hij was lid van de *Hachomer Hazaïr* en leefde tot de inval in Polen in Berlijn⁵⁰. Op de hielen gezeten door de *Gestapo* vluchtte hij in 1939 naar Brussel. Mandel die tot juli 1942 in Antwerpen verbleef, herinnerde zich van zijn eerste ontmoeting met de veelbelovende wiskundestudent: "*J'étais très frappé par son audace. (...) Il n'avait pas le type juif et il toisait les allemands sans complexe. Il était très allemand de formation et de mentalité. Il avait déjà une longue pratique de la clandestinité.*"⁵¹. In mei 1943 verhuisde Widelin naar Parijs en bracht er met medewerking van Paul Thalmann het eerste bulletin *Arbeiter und Soldat* uit. Aan de verspreiding namen ook Duitse soldaten deel, totdat verraad het werk onmogelijk maakte en Widelin in juli 1944 door de *Gestapo* werd vermoord⁵².

Zodra de partij weer op poten stond, begon Léon internationaal de banden te herstellen. Via een betrouwbare verbinding tussen Tourcoing en Moeskroen maakte in januari 1942 een Franse delegatie voor het eerst zijn opwachting in Brussel. In Saint-Hubert in de Ardennen vond aansluitend de constituerende vergadering plaats van het eerste Europese Secretariaat. In het diepste geheim kwam men bijeen op een boerderij, eigendom van de familie van Optat Henry (Sem). Buiten Sem, waren van Belgische zijde Léon en vermoedelijk ook Widelin aanwezig. De weinig opvallende Sem was docent aan de Brusselse Universiteit en lid sinds 1936.

De aandacht ging in hoofdzaak uit naar de vraag: welke houding aan te nemen tegenover de nationale kwestie? Ook in België lag die vraag de revolutionairen nauw aan het hart.

Zolang het nazi-regime geen teken van ontbinding vertoonde, verdiende het de voorkeur af te wachten en geen actie te voeren. Strijden voor een herstel van de parlementaire

49 RUDI VAN DOORSLAER, "Israel (Piet) Akkerman, de diamantzager (1913-1937), Een joodse militant van de Derde Internationale in Antwerpen", in *BTNG-RBHC*, XXII, 1991, 3-4.

50 RUDY SEGALL, "Die *Gestapo* hat mich erschossen, Leben und Tod eines deutsch-jüdischen Widerstandskämpfers", in *La Bresche*, n° 89-11.

51 Gesprek Rodolphe Prager met Ernest Mandel, 12.11.1977 (Archief R. Prager, 290).

52 CLARA & PAUL THALMANN, *Revolution für die Freiheit. Stationen eines politischen Kampfes*, Grafenau-Döffingen, 1987, p. 334.

democratie was zinloos. Het was een geluid dat vooral door de vijfenveertig jarige Georges Vereeken in het blad *Contre le Courant* verdedigd werd en dat enige weerklank vond in de PCR. In het begin van 1941 had er nog een fusiebespreking plaats gevonden tussen de PCR en de groep van twintig tot dertig dissidente trotskisten. Maar naast de oude, vooroorlogse meningsverschillen – zoals de visie op de POUM, de politiek van ‘entrisme’ (in de sociaal-democratie) en het belang van de oprichting van de Vierde Internationale – bleek Vereekens afwachtende houding tegenover verzetswerk een onoverkomelijke struikelblok.

Van de Brusselse taxichauffeur en zijn kortzichtig fatalisme moest Léon niets weten. Hij riep op ieder verzet te steunen en tot een revolutionair-proletarische beweging te komen. De PCR mocht dan volgens sommigen niet van chauvinistische smetten vrij zijn⁵³, met trots kon Léon het congres in 1943 voorhouden dat sinds 1941 geen sociale actie in België had plaats gevonden, of de partij had er een rol in gespeeld; dat was met name het geval bij de woelingen rond het sluiten van de Brusselse Universiteit, de stakingen in Luik in 1941 en bij het verzet tegen de anti-joodse maatregelen en deportaties.

Van een doorbraak was echter geen sprake. Bemoedigende reacties waren er, maar deze konden niet losgezien worden van de monopoliepositie die de partij tot maart 1941 innam. Toen de communisten op het toneel verschenen – eerst voorzichtig, maar na Hitlers aanval op de Sovjet-Unie nadrukkelijker – was het voordeel snel verdwenen.

De partij had, aldus Yvan Craipeau, het Franse lid van het Europees secretariaat en aanwezig op het congres, te weinig oog voor wat zich aan verzet voordeed. Ook Mandel vroeg zich af of de PCR het proletariaat naar de overwinning kon leiden⁵⁴. In een document van ruim vijftientig dichtgetypte pagina's benadrukte hij dat alles afhing van de organisatiekracht, ook buiten de kring van de oude PSR. Hij pleitte voor propaganda onder de arbeidersjeugd, op wie de deprimerende nederlagen uit het verleden nog de minste sporen hadden achtergelaten.

Van koudwatervrees wilde Mandel niet weten. Wie de strijd tegen deportatie germanofoob noemde of een hongertocht naar de *Kommandatur* nationalistisch, begreep niets van de strijd van het proletariaat. Vanzelfsprekend verwierp hij chauvinistische waanideeën, maar hij onderstreepte dat de militanten dit soort strijd altijd moeten steunen. Elk volk, ook Vlamingen en Walen hebben het recht over zichzelf te beschikken, aldus de nog geen twintigjarige Mandel. Al streven sommigen, zoals het door de KPB geïnspireerde Onafhankelijkheidsfront, nationalistische doeleinden na, daarvoor zwichten

53 HARRY RATNER, "Report on the PCR, Belgian section of the Fourth International, 18 januari 1945", in *Revolutionary History*, vol. 7, n° 1, 1998.

54 E.R. (ERNEST MANDEL), "Les Tâches du parti et la montée révolutionnaire", in *Intern bulletin. Cuisinez à l'électricité, propreté ! Confort ! Economie !*, 4.1943 (Archief R. Prager, 146).

zou tot de absurde conclusie leiden dat “*la lutte révolutionnaire, toute la lutte de classe est suspendue pour le temps de l’occupation allemande*”. Mandels bijdrage verried inzicht in de theorie van de arbeidersbeweging; hij putte uit een rijk reservoir van historische kennis en met speels gemak ondersteunde hij zijn betoog met verwijzingen naar Marx, Lenin, Luxemburg en Trotsky. Hij was pedagoog, meer dan polemicus of pamflettist, al schuwde hij die rol niet. Achter de woorden ging een mens schuil, die vol zelfvertrouwen in het leven stond; een vitaliteit die nu en dan aan zelfoverschatting grensde.

VI. Arrestatie

Was het onachtzaamheid, onderschatting, of raakte men vermoeid telkens te moeten horen hoe gevaarlijk het werk was? Streng werden de regels van de illegaliteit niet altijd in acht genomen. De gedachte leefde dat er voor de *Sicherheitspolizei* (*Sipo*) gevaarlijker vijanden bestonden dan het groepje trotskisten. Met de operatie *Sonnenwende* – de arrestatiegolf op de ochtend van de aanval op de Sovjet-Unie – bracht de bezetter hen weliswaar een slag toe. Liefst dertien militanten werden die 22ste juni 1941 aangehouden. Een geruststelling was dan weer dat het de *Sipo* niet lukte tot de leiding door te dringen. Van de dertien arrestanten hadden de meeste hun activiteit bij het begin van de bezetting gestaakt. Kennelijk baseerde de *Sipo* zich op vooroorlogse gegevens⁵⁵.

De schrik zat er wel in. *Le Drapeau rouge*, het blad van de KPB titelde: “*Des milliers d’arrestations dans le pays!*”⁵⁶. Sterk overdreven en hoe onbedoeld ook een bijdrage aan de angst; het middel van de bezetter om een hernieuwd elan te ontmoedigen. Daar hield men rekening mee, omdat de ‘verdediging van het vaderland van het socialisme’ het hart raakte van het communistisch engagement.

Maar geleidelijk maakte alertheid weer plaats voor routine. De gevaren waren zelden levensbedreigend. Wat viel er te duchten van een bezetter die als sanctie op de massale stakingen in het Luikse reageerde met het opleggen van acht gedwongen werkdagen aan een honderdtal stakers? Elders was het niet anders. Jef van der Elst berichtte hoe de bedrijfsleiding bij sabotage de ogen sloot uit angst voor onrust. De productie op de Antwerpse scheepsherstellingen de *Mercantile* en *The Engineering* daalde tot een kwart van het vooroorlogse niveau⁵⁷.

Van der Elst en Mandel spraken elkaar met enige regelmaat. In de kantlijn van een vergeeld manifest krabbelde Van der Elst “Opstel en uitgave met voorkennis van Mandel”; stille getuige van een intensieve samenwerking⁵⁸. Na zijn terugkeer uit Duitsland was

55 MARC LORNEAU, *op.cit.*, vol. III, p. 350-351. JOSÉ GOTOVITCH, *Du Rouge au Tricolore...*, p. 138.

56 *Le Drapeau rouge*, 7.1941 (gecit. in JOSÉ GOTOVITCH, *Du Rouge au Tricolore...*, p. 138).

57 JOZEF VAN DER HELST, *Rapport over de industriële kontra resultaten voor de Nazi-Duitse oorlogseconomie op het werkhuis The Engineering in de jaren 1940-1944*, zd. (SOMA, AA 902).

58 Open brief, *Aan Alle Arbeiders. Wij zwingen niet*, ondertekend K. Marx, zd (1943), (SOMA AA 902).

Van der Elst tewerkgesteld bij de E.K.L.A. vliegtuigfabriek nabij Deurne. Als hulp-pijpfitter verdiende hij het laagste loon. Er werden toestellen van de *Luftwaffe* gerepareerd. Van een Duitse collega leerde hij de remmen onklaar te maken en wel op zo'n manier dat een toestel pas bij de derde of vierde landing crashte⁵⁹. Toen hij de kans kreeg, ging hij opnieuw in de scheepsherstelling aan de slag. Daar lag zijn hart, bij de mensen wel te verstaan die hem als een hunner aanvoeders begroetten.

De moed ten spijt, lichtzinnigheid en gebrek aan ervaring eisten hun tol. Ernest Mandel leefde al sinds augustus 1942 ondergronds, eerder dan de andere leden van de leiding. Op zoek naar de uitgevers van *Het Vrije Woord*, dwong de *Sipo* hem zich uit de openbaarheid terug te trekken. Ook de razzia's tegen de joodse bevolking in Antwerpen maanden tot voorzichtigheid. De risico's bleven groot zolang partijgenoten met wie Mandel contact onderhield, hun legale bestaan voortzetten. Een van hen was Camille Loots, die op 4 december 1942 kort na de middagpauze op zijn werk door twee *Gestapo*-agenten in burger werd gearresteerd. Loots was bediende bij de *Caisse centrale de Répartition des Cotisations sociales et fiscales* in de Brusselse Koningstraat. Kantoor-genoten hadden hem verraden nadat hij iets te opvallend een van zijn collega's voor verzetwerk had trachten te werven. Loots werd overgebracht naar de gevangenis van Sint-Gillis en enige malen in de Louisalaan, waar de *Gestapo* zetelde, verhoord. Nog diezelfde dag werd huiszoeking gedaan in zijn woning in Sint-Agatha-Berchem nabij Brussel. Mandel was er sinds september 1942 ondergedoken en had het appartement juist verlaten toen de Duitsers arriveerden. Onderweg schoot hem te binnen dat hij een tas met levensmiddelen was vergeten, keerde op zijn schreden terug en liep pardoes de *Gestapo* tegen het lijf. Wie hij was en wat hij in de valies vervoerde? Mandel toonde een identiteitskaart op naam van Ernest Raes en opende de tas, waaruit een bundel pamfletten viel, die hij met Loots de avond daarvoor had vervaardigd. In de Louisalaan stelde men vast dat Mandels persoonsbewijs vals was. Het opgegeven adres klopte evenmin. Het verhoor werd geïntensiveerd. Uit een briefwisseling tussen *Referat IVA* – de gespecialiseerde *Sipo*-afdeling ter bestrijding van communisme en marxisme – en de *Wehrmachts*-gevangenis Sint-Gillis bleek dat de identiteit van de gevangene snel werd achterhaald⁶⁰. Dreigende waarschuwing: in de kantlijn was met potlood een davidster gekrast. In Antwerpen stelde de *Sipo* vast dat de Cruyslei al enige tijd was verlaten; de woning werd binnenstebuiten gekeerd.

In Brussel kwam een kleine groep kameraden bijeen, onder hen Albert Clement en Claire Prowizur. Albert, zesentwintig jaar oud en mecanicien, behoorde tot cel nummer 3 die

⁵⁹ Gesprek Jan-Willem Stutje met Willy van der Helst, 28.5.2002.

⁶⁰ Der Militärbefehlshaber für Belgien und Nordfrankreich M V CH. Der Beauftragte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD für Belgien und Frankreich an das Wehrmachtsuntersuchungsgefängnis Sint-Gilles, 8 december 1942, in Dossier Ernest Mandel, Dossiers E 15032/517/483, Dienst voor de oorlogsslachtoffers.

- De Mandels speelden ook voetbal. Links bovenaan staat Ernest, onder links broer Michel, boven rechts Maurice Fischer, onder rechts Jan Spiegel. Deze foto werd genomen in 1936 in het Boekenbergpark te Deurne. (Collectie familie Mandel)

belast was met technische en financiële taken. Hij droeg verantwoordelijkheid voor de aanschaf van papier en drukkersmateriaal, garandeerde het salaris van de vrijgestelden en steunde kameraden en hun gezinnen die gedwongen waren onder te duiken. Geld schoot altijd te kort, maar met kunst en vliegwerk werd aan alles een mouw gepast.

“Het komt er kort en goed op neer”, doorbrak Clement de stilte, “dat Ernest is aangehouden en dat een kans bestaat hem vrij te krijgen.” “Er moet”, zich tot Claire wendend, “contact gelegd worden met een vrouw die relaties onderhoudt met de *Gestapo* en die zijn vrijlating kan beïnvloeden. Wil jij dat doen?”⁶¹. Clairette was twintig jaar oud en pas getrouwd met Philippe Szyper, kleermaker en lid van het uitvoerend comité van de PCR. Beiden waren kinderen van Poolse migranten. Clairette en Philippe leerden elkaar kennen in de Brusselse afdeling van de Bund, de niet-zionistische joodse socialistische beweging, aangesloten bij de Socialistische Internationale. De PSR had Philippe in de Bund laten intreden om contact te leggen met wat men ‘interessante elementen’ placht te noemen. Op zeventienjarige leeftijd – “*je glissais doucement vers le trotskysme*” – keerde Claire zich van het judaïsme af en bekende zich tot de PSR.

Claire kende Mandel niet persoonlijk; ze had hem eenmaal ontmoet in de bossen van Waterloo nabij Brussel waar de kameraden vergaderden. Een even veilig maar comfortabeler alternatief bleek niet te vinden. Over Clements verzoek hoefde Claire niet lang na te denken. Dat kameraden haar voor zo’n gevaarlijke job vroegen, beschouwde ze als een eer.

Twee dagen later begaf ze zich na een telefonisch gemaakte afspraak in de namiddag naar de Vleurgatsesteenweg. “*Elle m’ouvrit (...) En face de moi, une femme encore belle, grande, le cheveu frisé, hautaine. (...) Elle avait 40 ans, moi 20. Nous n’avions qu’un seul trait en commun : Juives toutes les deux !*”. Clairette wilde weten of haar gesprekspartner in staat was met Ernest in contact te treden. Dat ze in het hol van de leeuw verkeerde, was wel duidelijk; een etage lager waren Duitssprekende mannen in drukke conversatie gewikkeld.

“*À sa question, je répondis : ‘Oui, il est Juif’*”.

“*À sa deuxième question, je répondis : ‘Oui, je le suis également’*”.

Claire gaf een haastige beschrijving van Ernest : “*grand, le cheveu foncé, les yeux aigus et profonds, la bouche forte et le rire rauque et sarcastique qui terminait le plus souvent ses phrases*”. De vrouw zegde toe haar best te doen en gebood Claire na drie dagen terug te bellen.

⁶¹ CLAIRE PROWIZUR, *op.cit.*, p. 65. Interview met Claire Prowizur-Szyper (*Collection Jours de Guerre*, SOMA AA 1450).

Met Clement overlegde Clairette wat haar te doen stond. Bij de volgende ontmoeting zou ze de vrouw naar de hoogte van het losgeld vragen.

In dat gesprek beweerde deze Ernest inderdaad ontmoet te hebben en bevestigde dat hij niet als jood maar als politiek gevangene opgesloten zat. Clairette vroeg naar de losprijs en naar een bewijs dat de persoon die ze zei gesproken te hebben, Ernest was. Ernest bezat twee parkieten. Of ze de volgende keer hun namen kon noemen en de naam van het muziekstuk waar Ernests moeder het liefst naar luisterde? De vragen waren geopperd door Ernests vader, die de onderhandelingen op de voet volgde.

Henri stelde inderdaad alles in het werk om zijn zoon vrij te krijgen. Langs een omweg zocht hij zelfs contact met von Falkenhausen, de *Militärbefehlshaber* voor België en Noord-Frankrijk. Dat spoor was doodgelopen. Het nieuwe zag er veelbelovend uit en zodra er nieuws was spoedde hij zich vanuit zijn onderduikadres naar de woning van de ouders van Claire om van de jonge trotskiste de laatste berichten te horen. Als losgeld had de vrouw honderduizend frank geëist, een behoorlijke som, de helft van het bedrag dat maandelijks met het functioneren van de partij gemoeid was. Bovendien verlangde ze dertigduizend frank vooruitbetaling. Zwijgend nam Claire de bankbiljetten van Clement in ontvangst. Vragen naar de herkomst deed ze niet. Hij zou het niet verteld hebben.

Bij een nieuwe ontmoeting kreg men antwoord op de gestelde vragen : de parkieten ? Titi en Bibi en Beethovens *Für Elise*, het lievelingsstuk van Ernests moeder. Claire was verrukt, het klopte precies! Ze overhandigde het voorschot en vertrok. Het lange wachten begon, wachten op het telefoontje waar en wanneer de rest van het bedrag te overhandigen. Eindelijk het verlossende signaal, de vrouw vroeg Claire het geld op het inmiddels vertrouwde adres te brengen. “*Elle le compta et me dit : ‘Demain matin, Ernest sera libre’*”⁶².

In cel 159 van de gevangenis van Sint-Gillis bleef Ernest volledig onkundig over de bizarre onderhandeling met zijn lot als inzet. Een aantal keren was hij door de *Sipo* verhoord, niet alleen in de Louisalaan, ook in de gevangenis zelf. Op 5 januari, een maand na zijn arrestatie, werd hij opnieuw door de *Sipo* opgehaald. Wederom een verhoor in de Louisalaan ? Een verbaasde Mandel kon zich niets anders voorstellen. Het document dat de agenten ter plekke voorlegden, kreeg hij niet te zien : “*Der (...) für die hiesige Dienststelle einsitzende Ernest Mandel, geb. 5.4.1923 zu Frankfurt/Main, zuletzt wohnhaft in Antwerpen-Deurne, Cruyslei 83, ist heute zu entlassen und dem Unterzeichneten zu übergeben*”⁶³. Mandel kreeg handboeien om en nam achterin de auto

62 CLAIRE PROWIZUR, *op.cit.*, p. 71.

63 An das Kriegswehr-machtsgefängnis St. Gilles, 5.1.1943 (Dossier Ernest Mandel, Dossier 33446, Dienst voor de Oorlogsslachtoffers).

plaats. Hij herinnerde zich : “*Avant d’arriver donc, c’était avenue Louise (...) le siège de la Gestapo, la voiture s’arrêtait à un carrefour. Et j’avais les menottes.... Enfin, le fait qui a permis que je m’évade, c’est que là où j’étais assis, donc du côté de la porte où j’étais assis, la porte n’était pas fermée. (...) J’ai donc brusquement ouvert la porte, sauté, puisque la voiture était arrêtée, et j’ai essayé de me perdre dans la foule. (...) Ils ont couru derrière, mais ils ne m’ont pas rattrapé*”⁶⁴.

Hij dankte de vrijheid aan zijn ‘vlucht’, als we Mandel geloven. Van ‘loskopen’, de lezing van Prowizur, wilde hij – er later naar gevraagd – niet weten. Dat voor Mandel losgeld is betaald, wordt bevestigd door documenten afkomstig van zijn vader, die bovendien voor de honderdduizend frank zorgde. Toeval is niet uit te sluiten, maar een gevangene vervoeren in een auto met ontgrendelde portieren is onwaarschijnlijk. Zulke fouten werden door de *Gestapo*, waar discipline en nauwgezetheid spreekwoordelijk waren, zelden gemaakt. Is het niet aannemelijk dat Mandels vlucht uitgelokt werd om de bij een reguliere vrijlating te verwachten commotie te voorkomen? Een disciplinefout viel makkelijker te vergeven dan een corruptieschandaal.

Hoe het ook zij, de vraag waarom Mandel in het openbaar aan zijn lezing vasthield, is er niet minder boeiend om. Het minst denkbeeldig is dat Mandel moeite had te aanvaarden dat zijn leven gered was, terwijl de partij tezelfdertijd – financieel en organisatorisch – niet in staat leek zijn joodse partijgenoten aan onderduik en valse papieren te helpen. Een aantal sympathisanten en een enkel lid hadden zich zelfs in Mechelen gemeld, het voorstation van de deportatie naar Auschwitz. Twijfel, angst, sprakeloosheid? Ze wisten zich niet in veiligheid te brengen en waren bang als een last te worden gezien⁶⁵. Op zijn vrijlating had Mandel niet de minste invloed uitgeoefend, toch bleef het als een brandend schuldgevoel knagen : waarom ik wel en zij niet?

Bovendien ervoer Ernest de interventie van zijn vader niet alleen als bevrijdend. Deze leek zijn afhankelijkheid te onderstrepen terwijl hij hunkerde naar zelfstandigheid. Na de oorlog had Mandel geen behoefte de ingewikkelde kwestie uit de doeken te doen. In 1977 vroeg hij Rodolphe Prager, die zich verdiepte in het trotskistisch verzet tijdens de oorlog : “*J’ai pu m’évader grâce à des complicités arrachées par mon père. (...) Mais je te prie de rester discret sur toute la question de ma biographie, car il reste de délicates questions de sécurité impliquées là-dedans*”⁶⁶.

64 Interview met Ernest Mandel (*Collection Jours de Guerre*, SOMA AA 1450).

65 CLAIRE PROWIZUR, *op.cit.*, p. 48 & 56. Interview met Albert Clement (gecit. bij MARC LORNEAU, *op.cit.*, vol.III, p. 389).

66 Ernest Mandel aan Rodolphe Prager, 2.10.1977 (Archief R. Prager, 290). Gesprek Rodolphe Prager met Ernest Mandel, 12.11.1977 (Archief R. Prager, 290).

Tijdens het congres in juli 1943 erkende de PCR te hebben gefaald “à sa tâche quand il s’agissait de mettre les cdes. juifs dans l’illégalité. Une direction ferme et audacieuse aurait dû s’opposer résolument au départs des cdes. juifs”. Als verzachtende omstandigheid werd aangevoerd : “Cacher les cdes. de la direction, les plus indispensables au Parti, s’avérait déjà un problème presque insoluble. En outre, la situation financière du parti était encore à ce moment précaire”⁶⁷.

Eenmaal in vrijheid gesteld, bracht Mandel veertien dagen door in de Ardennen, in het dorp en het huis waar zijn moeder en broer ondergedoken waren. Maar op verhaal gekomen verkoos hij de anonimiteit van de stad boven de rust van het platteland. De stad bood bescherming en geleidelijk werden de regels van de illegaliteit in de trotskistische partij strikter nageleefd. Financieel ontstond met de instelling van de technisch-financiële commissie meer armslag⁶⁸. Bovendien hield de leiding zich in Brussel op : Abram Wajnszok (Léon), Optat Henry (Sem), Philippe Szyper, Charles Szatan (Bop) en Widelin (Victor).

Ernest kon gemakkelijk aanlopen bij zijn ouders die in mei 1943 een royaal burgerhuis hadden betrokken in de Keizer Karelstraat; met hulp van Marcel Devlieghere, hoofd-inspecteur van de Belgische Maatschappij van Algemene Verzekeringen AG, voortreffelijk gecamoufleerd als agentschap van deze belangrijke verzekeringsmaatschappij. Terwijl Henri Mandel de cliënten ontving en van advies diende, werd in de kelder de stencil-machine in gereedheid gebracht om ’s nachts en in het weekend *Das Freie Wort*⁶⁹ te vervaardigen, gevolgd door het Vlaamstalige *Vrank en Vrij*⁷⁰. De bladen verschenen tot september 1944 en *Das Freie Wort* met als ondertitel *Sonderausgabe für deutsche Soldaten und Wehrmachtsangehörigen* sloeg zo aan dat twee Duitse soldaten, in de overtuiging met een blad van lotgenoten van doen te hebben, contact zochten en bereid waren aan de verspreiding mee te werken⁷¹. Joseph, een sociaal-democraat en werkzaam bij de *Feldpost*, slaagde erin “die verdammten Hetzschriften” vier maanden lang bij reeds gecensureerde brieven van en aan Duitse soldaten in te voegen. Met het oog op de risico’s bij verspreiding – exemplaren werden in Duitse vrachtauto’s geworpen en in kazernes, in cafés en restaurants waar soldaten langs kwamen, achtergelaten – telde het blad slechts twee pagina’s.

67 Résolution du IVe Congrès du PCR (deuxième partie) (Archief R. Prager, 146).

68 Het leeuwendeel van de inkomsten was afkomstig uit het vervaardigen en verkopen van valse identiteitspapieren op de zwarte markt; het illegaal drukken van voedselbonnen; het ontvreemden van geld door verduistering en overval.

69 Van *Das Freie Wort* zijn in totaal 21 nummers verschenen, in een gemiddelde oplage van 4.000 exemplaren. Rapport *Das Freie Wort* (Archief Léo Lejeune, SOMA, AA 756).

70 Van *Vrank en Vrij* verschenen 17 nummers met een gemiddelde oplage van 4300 exemplaren. Het blad werd ook verspreid in Antwerpen, Mechelen, Leuven en Turnhout, Gent en Oostende. Het werd in lederen servietten met dubbele ruggen aan deponhouders ter plaatse gebracht. Rapport *Vrank en Vrij* [Archief Henri Mandel (A. Mandel-Sprimont)].

71 Rapport *Das Freie Wort* (Archief Léo Lejeune, SOMA AA 756).

Terugblikkend lijkt de onderneming even ongelooflijk als absurd. Michel en zijn moeder beschikten weliswaar over valse identiteitspapieren maar die stonden op een andere naam dan die van Henri. Aan de nieuwsgierige omgeving werd het verhaal opgedist dat Henri Mandel ongehuwd was en dat Rosa zijn zuster en Michel zijn neef was. Alleen in het weekend lieten ze zich zien, zogenaamd op bezoek om voor Henri te zorgen. De rest van de week brachten ze in het souterrain door om, als de avond viel, een luchtje te scheppen. In het souterrain bood het gezin vanaf 1943 ook onderdak aan Rosa's vader en haar ongetrouwde broer Motek. Ze hadden getracht Zwitserland te bereiken, maar hun rijkelijk beloonde begeleider liet hen in de steek. In paniek keerden ze naar Brussel terug waar Henri hen opving. Ze waren gelovig, lieten opnieuw de baard groeien die ze op de vlucht hadden afgeschoren en raakten de hele oorlog geen stukje vlees aan omdat het niet kosjer was.

- In augustus 1940 werd Leon Trotsky op bevel van Stalin vermoord. Zijn dood stimuleerde een klein groepje aanhangers in Antwerpen (waaronder de Mandels) en elders in het land om niet langer bij de pakken te blijven zitten en op te roepen tot verzet tegen de bezetter.

VII. *Illegaal in Frankrijk*

Hoewel Ernest geen affiniteit had met de ‘patriottische’ tendens noch met de steun aan de geallieerde oorlogsinspanning, leverde hij regelmatig bijdragen aan *Das Freie Wort*. Hij verzorgde de rubriek *Deutsche Dichter sprechen zu euch*: opstandige dichtregels van Schiller, Herwegh en Goethe ter ontmoediging van Hitlers soldateska. Ook analyseerde hij het militaire strijdtoneel in artikelen als *Es ist aus mit dem Rommel-Rummel*: “... eine Warnung : Wartet nicht bis es zu spaet ist! Ihr habt die Waffen in der Hand : Macht schluss!”⁷². Even woedend als alarmerend was de berichtgeving over de vernietigingskampen in Polen: “Die Nazi-Verbrecher und Meuchelmörder bringen hunderttausende unschuldige und wehrlose Männer, Frauen und Kinder um, bloss weil sie diese Polen, Russen und Juden als s.g. “Untermenschen” betrachten! (...) Die zivilisierte Menschheit kann und wird dies nie dulden! Jeder von Euch, deutsche Soldaten, macht sich mitschuldig, wenn er sich nicht gegen die Verbrechen auflehnt und sie sogar verschweigt. Keiner von Euch wird sich dabei auf “höheren Befehl” und soldatische Pflicht berufen können, denn auch dabei gibt es Grenzen, die ein Soldat nicht überschreiten darf. Eure Pflicht ist es, den Nazi-Bestien das Handwerk zu legen : Rasende Hunde gehören an die Kette!”⁷³.

Naast publicistisch werk voor de groep Vrank en Vrij en voor de trotskistische *La Voie de Lénine* en haar Vlaamse editie *Klassenstrijd*, geraakte Ernest Mandel betrokken bij internationaal werk. Na Stalingrad (november 1942) en de val van Mussolini voelde men de wind van de revolutie aanwakkeren. Het contact met de Franse kameraden werd geïntensiveerd. In de zomer van 1943 was een hernieuwd voorlopig Europees secretariaat gevormd, dat een plan uitwerkte voor een uitgebreide Europese conferentie in februari 1944, toegankelijk voor alle organisaties die instemden met de principes van de Vierde Internationale en haar overgangsprogramma⁷⁴. In november 1943 reisde Ernest Mandel in gezelschap van Paul Widelin naar Parijs. Een gevaarlijke onderneming omdat Widelin in Frankrijk werd gezocht. Vanaf mei 1943 had hij in Parijs vertoefd, waar hij de uitgave begeleidde van *Arbeiter und Soldat*, dat met name in Brest (Bretagne) invloed had onder Duitse soldaten (een vijftiental hielp zelfs bij de verspreiding). Door verraad werd de groep begin oktober opgerold. Widelin ontkwam en vluchtte terug naar België. Een maand later was hij met Mandel opnieuw in Parijs.

De conferentie vond plaats begin februari 1944 in Saint-Germain-la-Poterie, nabij Beauvais (Oise). Het was de eerste internationale ontmoeting sinds Trotsky's dood in augustus 1940. Via Parijs reisden Mandel en Léon per trein naar Beauvais, vanwaar ze verborgen onder het dekzijl van een camionette naar hun bestemming werden gebracht.

⁷² *Das Freie Wort*, 5.1943.

⁷³ *Das Freie Wort*, 9.1943.

⁷⁴ RODOLPHE PRAGER, *Les congrès de la Quatrième Internationale*, t. 2 : *L'Internationale dans la guerre 1940-1946*, Parijs, 1981, p. 115.

Zes dagen en nachten werd er vergaderd, alleen onderbroken door een korte slaap op de vloer van een afgelegen boerenschuur. Het vuur van de open haard verwarmde slechts de helft van de ruimte zodat de vijftien gedelegeerden om beurten de warmte opzochten. Over hun veiligheid waakten jonge militanten van de Franse sectie, gewapend met revolvers⁷⁵. In het debat ging alle aandacht uit naar de naderende Europese revolutie waarin naar ieders overtuiging voor het Duitse proletariaat een sleutelrol was weggelegd. De gebeurtenissen in Italië tussen juli en september 1943 waren kinderspel bij wat Europa te wachten stond. Als de Duitse arbeidersklasse net zo in beweging kwam, stond niets de lang verbeide revolutionaire burgeroorlog in de weg. Die analyse deelden de trotskisten dan toch met Roosevelt, Churchill en Stalin. Een gezamenlijke zorg met uiteraard tegengestelde appreciaties. Uitgebreid werd stilgestaan bij het belang van campagnes gericht op verbroedering met de “Duitse arbeiders in uniform”.

Op steun van de Sovjet-Unie hoefde volgens de trotskisten niet te worden gerekend. Trotsky's prognose dat de Sovjet-bureaucratie ten onder zou gaan, ofwel onder druk van het imperialisme, ofwel door toedoen van de wereldrevolutie, had voor velen in 1944 nog niets aan actualiteit ingeboet⁷⁶. Deloedgolf van de revolutie zou de stalinistische partijen tot de kop van de massa's opstuwten, maar eens de rol van Judas gespeeld, zou het snel met hen gedaan zijn.

Optimistisch? Dat zeker! Weinigen twijfelden aan het vermogen van het proletariaat revolutionaire partijen te vormen. Alleen Mandel en Abraham Léon maanden aan tot voorzichtigheid. Mandel sprak over een internationale structuurcrisis van de arbeidersbeweging die samenhang met het zwakke bewustzijn van de arbeiders en hun reformisme⁷⁷. De Franse kameraden verwierpen de gedachte als onmarxistisch. Ten onrechte zou Mandel een direct verband veronderstellen tussen klasse, partij en leiding van de partij, zodat “*si la direction dégénère, c'est que le prolétariat a dégénéré*”⁷⁸. Volgens Mandels opponenten was niet een crisis van de arbeidersbeweging, maar van de revolutionaire leiding oorzaak van de nederlagen. Een stelling die dicht bij het overgangsprogramma⁷⁹ bleef en wie durfde dat ter discussie te stellen?

75 *Idem*, p. 183. YVAN CRAIPEAU, *Contre Vents et Marées, Les révolutionnaires pendant la deuxième guerre mondiale*, Parijs, 1977, p. 247. JACQUELINE PLUET-DESPATIN, *Les trotskistes et la guerre 1940-1944*, Parijs, 1980, p. 154.

76 LEON TROTSKY, *The USSR in War*, p. 8-9. *The New International*, V (1939).

77 E.R. (ERNEST MANDEL), “La crise mondiale du mouvement ouvrier et le rôle de la IVe Internationale”, in *Quatrième Internationale*, n° 3, 1.1944.

78 A.J. (RODOLPHE PRAGER & MARGUERITE BONNET), “La crise de la direction révolutionnaire, unique cause des défaites de la Révolution mondiale”, in *Quatrième Internationale*, nos 6-7, 8-9, 4-5.1944 & 6-8.1944.

79 Toen de Vierde Internationale in 1938 werd opgericht, gaf Trotsky haar het ‘Overgangsprogramma’ mee. Het document kreeg de veelzeggende titel *De doodstrijd van het kapitalisme en de taken van de Vierde Internationale*. Hierin de stelling dat het opruimen van het kapitalisme verhinderd werd door de sociaal-democratische en stalinistische leiding van de arbeidersbeweging. Aan revolutionairen de opdracht dit sleutelprobleem op te lossen.

Toch lag hier de achilleshiel van de trotskistische analyse : het revolutionair perspectief was gereduceerd tot de korte termijn. Wat, als de massabeweging in Europa geen Italiaanse allures aannam ? Wat, als het tempo en de omvang van de radicalisering in Duitsland of Frankrijk achterbleef ? Wat, als er geen nieuwe revolutionaire massapartijen ontstonden ? Was dat niet aannemelijk na vijftientig jaar van nederlagen ? Fascisme en stalinisme waren *au fond* een gevolg van nederlagen, niet alleen oorzaak.

Werd niet te snel een vergelijking gemaakt met de gebeurtenissen aan het eind van de Eerste Wereldoorlog ? En als de analogie al zou gelden, lag het dan niet voor de hand ook het tragische lot van de Duitse arbeidersbeweging in ogenschouw te nemen, en niet alleen dat van de zegenrijke Russen. Toen in Duitsland een revolutie op gang kwam, waren de revolutionairen volledig afgesneden van de massa; meer dan vijftien jaar gewikkeld in een vruchteloos gevecht tegen het reformisme. Vertoonde die toestand niet sterke gelijkenis met die van de jonge trotskisten nu, even geïsoleerd en bestreden, zo niet even sektarisch dan toch even beperkt in hun krachten ? Zouden deze er nu wel in slagen de gebeurtenissen beslissend te beïnvloeden ? Als er een kans bestond, zo redeneerde Mandel, dan alleen omdat : “*La stagnation de son mouvement (...) ne fait qu’assigner au jeune état-major communiste en Europe une tâche plus importante, plus impérieuse et plus compliquée que celle de diriger les mouvements révolutionnaires à la victoire : c’est celle de réédifier le mouvement ouvrier tout entier sur une nouvelle base, de rééduquer les masses, de créer les prémisses subjectives pour la victoire après la période des plus sombres défaites*”⁸⁰. Mandel reduceerde het probleem van de zogenaamde subjectieve factor dus niet tot dat van de partij of de leiding van de partij. Het ging hem om de herstructurering van de arbeidersbeweging in haar geheel.

Op de conferentie werd een breed palet van ideeën zichtbaar, teken van een grote democratische gezindheid. De thesen van het voorlopig secretariaat waren in nationale vergaderingen besproken. Ook in België, waar Mandel en Léon zich nogmaals uitspraken tegen ieder die koudwatervrees toonde en afwachtte omdat de massa zogenaamde nationalistische sentimenten toonde. Een “kinderziekte van het trotskisme”, schamperde Abraham Léon.⁸¹

VIII. Nieuwe arrestaties en deportatie

Tot nu toe lag het zwaartepunt van de partij in Brussel. In de industrie van Luik, Antwerpen en Charleroi was de partij slechts weinig actief. In het Centrum en de Borinage was de invloed aan het begin van de bezetting zelfs goeddeels verdwenen. Vanaf

80 E.R. (ERNEST MANDEL), “La crise mondiale du mouvement ouvrier et le rôle de la IVe Internationale”, in *Quatrième Internationale*, n° 3, 1.1944.

81 A. LEON, “Le sectarisme stérile et fataliste, maladie infantile du trotskisme”, in *PCR, Bulletin Intérieur*, n° 1 (Archief R. Prager, 146).

nu werd werken naar de fabrieken en de mijnen in Luik en Charleroi de belangrijkste zorg. Terwijl Mandel Luik voor zijn rekening nam, werd Abraham Léon verantwoordelijk voor het werk onder de mijnwerkers in Charleroi. De trotskistische kern van zo'n vijftien militanten had er onder leiding van Jules Davister, Emile De Donder en Pierre Wouwermans het initiatief genomen tot de vorming van een illegale beweging van mijnwerkers - afgevaardigden (*Confédération des Comités de Lutte – CCL*) met invloed in zo'n vijftien mijnen. Ze plaatsten zich als revolutionair *Front ouvrier* tegenover de “*politique chauvine d'union sacrée*”, kenmerkend voor het door communisten gedomineerde Onafhankelijkheidsfront. Om dagelijks contact te onderhouden, zou Léon met zijn vrouw Tsica Silberstein (ps. Marie) naar Charleroi verhuizen.

Al tijdens de staking in mei 1941 in Luik kwam het tot solidariteitswerk. *La Voie de Lénine* werd verspreid aan de poorten van Cockerill, de staalgigant met 20.000 werknemers. In de organisatie van de Luikse metaalarbeiders zagen de trotskisten het prototype van de toekomstige strijd. Onder leiding van André Renard hadden de fabriekscomité's zich in een eenheidssyndicaat (*Mouvement syndical unifié – MSU*) georganiseerd, onafhankelijk van de socialistische en communistische partijen. Uit vrees invloed in de Luikse metaalindustrie – tot 1942 een communistisch bolwerk – te verliezen, voerde de KP een campagne tegen Renard en het blad *Travail*. Dat de eerste nummers op de pers van *La Voie de Lénine* werden gedrukt, droeg daaraan bij. Ook de PCR kreeg het zwaar te verduren. Mandel herinnerde zich: “*Ils se sont déchaînés contre nous dans 3 ou 4 numéros successifs de leurs journaux. Ils nous ont entraînés dans la boue, traités de nazis, de fascistes, de collaborateurs*”⁸². Smeerlapperij, aldus Mandel en wijzend op de moord op Walter Dauge korte tijd later: “*Ils ne se sont pas limités à discuter simplement politique, ils sont passé aux actes*”.

De invloed van de PCR op de Luikse metaalbewerker was – wel beschouwd – gering; men beschikte slechts over een handvol militanten. Met Optat Henry hielp Mandel bij het verspreiden van materiaal en het leggen van contacten. Tot eind 1943 beschikte men ten behoeve van de pers slechts over een enkele bron; de straat uiteraard, de collaborerende pers en de Duitse bladen, BBC radio, radio Moskou en na de landing in Noord-Afrika Radio Algiers. Toen de Europese verbindingen hersteld waren, sijpelden berichten door van het beter geïnformeerde Franse verzet. Sensationeel was het bericht dat in Portugal contacten bestonden tussen Duitse en Amerikaanse ondernemingen. *La Voie de Lénine* maakte er melding van en besloten werd een tweetalig pamflet te verspreiden onder Duitse soldaten met als strekking: “*on est en train de vous massacrer, de vous envoyer au casse-pipe, tandis que les vrais maîtres de l'Allemagne, ils sont en train de négocier et de conserver leurs biens*”⁸³.

82 Interview met Ernest Mandel (*Collection Jours de Guerre*, SOMA, AA 1450).

83 *Ibidem*.

Oktober 1940

LEZEN EN DOORGEVEN A.U.B.

L Nr.1

HET VRIJE WOORD

Verschijnt, tegen wil en dank van DEN BEZETTER, te Antwerpen en elders

HUN TAAK EN DE ONZE

Het staat nu voor iedereen vast: de aan den bezetter VERKOCHTE bladen, die thans in ons land "vrij" verschijnen, hebben een bepaalde taak te vervullen. Deze bestaat in de eerste plaats daarin: ALLE WANDADEN VAN DEN BEZETTER GOED TE PRATEN. Dat hij ons land, ondanks al zijn plichtige verbintenissen en "waarborgen", voor de tweede maal, onverwachts als een dief in de nacht overviel, onze steden bombardeerde, onze vluchtelingen op de verstopte banen en open velden uit de lucht met bommen en mitrailleurs-vuur bestookte én ons land, na de brandschatting, thans totaal uitplundert, wordt door de VERKOCHTE SCHRIJFKOEBLIES niet enkel als "ons ongeluk" beschouwd, maar goedgekeurd en goedgepraat. Zij trachten inderdaad ALLE SCHANDDADEN VAN DEN BEZETTER door hun eigen- en aan de propaganda-machine van Goebbels ontleende- redeneering zóó voor te stellen, dat hun lezers er niets kwaads in zouden vinden. Zoocals hun leermeester Goebbels, hebben de VIEZERIKEN van "Volk en Staat" de LEUGEN en het BEDROG tot een SYSTEM verheven! ZIJ ETEN ZIJN BROOD EN SPREKEN ZIJN TAAL...

Volgens deze HITLERKNECHTEN moesten wij feitelijk den bezetter "dankbaar zijn", omdat hij ons door de bezetting van ons land en de gevolgen daarvan (ontrechting en afschaffing onzer vrijheden, enorme bezettingskosten, militair-bestuur, hongersnood in 't vooruitzicht, enz., enz.)... enkel maar in "bescherming" heeft genomen! Daarbij komt nog de zoogenaamde "correcte houding" van de Duitse officieren en soldaten, waarop de VEE-EN-VEE-penneknechten bestendig wijzen als een bijzondere "gunst" en buitengewone "weldaad" die wij mogen genieten. Er wordt ook nog gewezen op de "hulp" aan de vluchtelingen verleend, om deze kosteloos naar hun oorspronkelijke woonsteden en dorpen terug te voeren. Natuurlijk wordt er niet van gewaagd, dat dit enkel geschiedde met het doel om het economisch leven van ons land, dat de Duitse imperialisten reeds als exploitatie-sfeer van hun "levensruimte" beschouwen, terug in gang te brengen. De lezer van de verkochte pers werd stelselmatig na de capitulatie van ons leger op de noodzakelijkheid van een "ordering" onzer nationale economie gewezen én bewerkt (!), en velen, die balken onder de oogen hebben, meenden dat de bezetter enkel het... welzijn van de bevolking op het oog heeft. Zoo is het den bezetter door toedoen van een GEKOCHE PERS gelukt, zich een air van "welmeenend" te geven en daardoor de oorlogswinstzoekers eenerzijds, en sommige lichtgeloofige kalveren anderzijds, voor zich te winnen.

De overgrote meerderheid der Belgen echter, heeft gelukkig een goeden kijk op alles wat zich rondom ons afspeelt, terwijl zij tevens de propaganda-trucs van den bezetter en zijn Waalsche- en Vlaamsche lakeien als knepen erkent en als zoodanig waardeert... De V.N.V.- en REX-bladen bekennen, dat het hun moeilijk valt de "koppige" Belgen te overtuigen, omdat deze... "geen idealisten" zijn. OM IDEALIST TE ZIJN, MOET MEN GEEN VERRADER VAN LAND EN VOLK WORDEN!-- luidt het antwoord van de vrije en onafhankelijke Belgen, dat de NAZI-KNECHTEN doet schuimbekken van woede. Want deze inderdaad koppige Belgen hebben het "idealisme" van V.N.V. en REX doorzien en zij weten, wat het WAARD is - voor den BEZETTER natuurlijk in de eerste plaats, die er duur voor betalen moet, doch met ONS GELD... Maar al worden DE VERRADERS door de "koppige" Belgen in het zonnetje gezet, gaan zij toch steeds voort met hun smerig werk van "voorlichting" ten dienste en in het belang der NAZI-IMPERIALISTEN, die op ROOF EN PLUNDERING in de door hen

* Achter een van de allereerste clandestiene blaadjes in bezet Vlaanderen ging het initiatief van Henri Mandel schuil. In september 1940 richtte hij de 'onafhankelijke patriotische verzetsgroep' Frank en Vrij op en een maand later verscheen het eerste gestencilde nummer van *Het vrije woord*. (Collectie SOMA)

Hoe lang ze in de rue Jean te Seraing stonden te verspreiden is niet bekend, maar de Gestapo moet hen verrast hebben. Alleen Optat Henry kon wegkomen, voor Mandel was er geen ontsnappen aan. Ruim een maand na de Europese conferentie bevond hij zich voor de tweede keer in gevangenschap. Daags na zijn arrestatie op 29 maart werd hij overgebracht naar de gevangenis Saint-Léonard nabij de Citadel van Luik. Anderhalve maand later kwam het tot een proces. Het was een paradoxaal geluk dat hem ondermijning van de *Wehrmacht* ten laste werd gelegd. Om die reden viel hij onder militaire jurisdictie en niet onder die van de SS. Voor het Krijgsgerecht van de *Oberfeldkommandatur* – Luik werd hij op vrijdagmorgen 12 mei 1944 tot twee en een half jaar dwangarbeid veroordeeld. Toen hij teruggeleid werd naar zijn cel smaakte Mandel het genoeg zijn Duitse bewakers te horen spreken over het pamflet dat als bewijsstuk was opgevoerd: “*C’est quand même fort intéressant ce qu’il y a là. Est-ce que vous croyez que c’est vrai ?*”⁸⁴. Het was een troost tenminste een enkel Duits onderdaan aan het twijfelen te hebben gebracht.

Langs een omweg schreef Mandel zijn ouders “vol goeden moed te zijn, gezond en wel”. (-) “Maar ik lijd natuurlijk aan de gedachte van mijn arme ouders... (-) Moest ik weten waar zich mijn liefste moedertje bevindt – maar helaas, ik tast volkomen in het duister! – dan zou ik haar smeeiken zich sterk en gezond te houden”⁸⁵. Met die regels maakte hij tersluiks duidelijk het adres in de Keizer Karelstraat niet te hebben prijs gegeven. De belangstelling van de Duitsers ging kennelijk uit naar de groep Vrank en Vrij en niet naar de Vierde Internationale. Ook in het laatste schrijven voor zijn deportatie, waar schuwde Mandel in een onnozel klinkende passage dat zijn ouders in de verhoren een gewichtige rol speelden: “*Il y a deux semaines un SS Obersturmführer m’a dit qu’ils se trouvent à Auschwitz en Haute Silésie, tous ensemble, et que mon père y exerce sans doute son métier. Cela m’a fait beaucoup de plaisir*”⁸⁶.

Na de veroordeling, werd het regime milder. Hij mocht pakjes ontvangen, brieven schrijven en had recht op een bezoek. “Maar dat verwacht ik natuurlijk niet”, schreef hij veelbetekenend. Hij verdiepte zich in Verlaine, Rimbaud en Malville. Aan de vooravond van zijn transport was hij vol zelfvertrouwen, slechts een tikje weemoedig: “*le coeur peut s’émouvoir et l’esprit s’égarer; ma volonté inébranlable reste et dit : ‘Patience. Es geht alles zu Ende’... Et j’attendrai...*”⁸⁷.

Afgesproken was dat Abraham Léon het werk in Charleroi zou begeleiden. Twee weken nadat Mandel op transport was gesteld, begaven Léon en zijn vrouw zich op weg. Die avond meldden ze zich in de woning van de achtentwintigjarige Oliva Ruland, schuilnaam

84 Interview met Ernest Mandel (*Collection Jours de Guerre*, SOMA, AA 1450).

85 Ernest Mandel, 14.5.1944 (Archief H. Mandel).

86 Ernest Mandel, 2.6.1944 (Archief H. Mandel).

87 *Ibidem*.

Yvonne. Gaandeweg druppelden meerdere kameraden binnen, de kleine Jules Henin, de vijftig gepasseerd, met zijn blonde kop de statur van een patriarch en Florent Gallois, net als Henin gewezen mijnwerker. Verder een ontsnapte Russische krijgsgevangene die in de mijnen had gewerkt en bij Yvonne een schuilplaats had gevonden. Het huis lag vol politieke sluikbladen, geld, een radiozender, propagandamateriaal en drukkersbenodigdheden; een lichtzinnigheid die tekenend was voor de houding waarmee de illegaliteit tegemoet getreden werd. Neuriede men niet nog steeds “*Cloison c’est poison!*”?

“*Aufmachen! Aufmachen!!*”. Nog voor Yvonne de deur geheel geopend had, stond de *Feldgendarmarie* binnen. Het was voorbij middernacht en de soldaten voerden een verduisteringscontrole uit. Ze waren gealarmeerd door lichtschijnsel dat door het venster naar buiten viel. Zodra het rumoer doordrong, vluchtten Henin, Gallois en Tsica, Léon’s vrouw, via een achterdeur naar buiten. Léon en de Russische onderduiker waren op de slaapkamers boven. Overal troffen de soldaten verdachte spullen aan. Direct werd om versterking gevraagd. Een vier uur durende huiszoeking volgde. Bij het eerste verhoor gaf Léon toe jood te zijn en zich schuil te houden. Yvonne, Léon en de onderduiker werden afgevoerd naar de gevangenis.

Lange dagen van fysieke en psychische marteling volgden. Léon ontkende politiek actief te zijn⁸⁸. Hij wist het vertrouwen te winnen van een bewaker, die hem hielp briefjes naar partijgenoten te smokkelen. Zonder wrok maande hij tot de grootste voorzichtigheid. “*Car ce n’est pas votre peau qui ressentira les effet de votre légèreté, ce sera la peau d’un autre*”⁸⁹. Een plan werd in werking gesteld om Léon te bevrijden. Haast was geboden. Léon liet weten dat Yvonne de martelingen niet langer weerstond⁹⁰. De SS dreigde : “*que si je ne parlais pas, ils vont me battre jusqu’à la mort*” en voegde hij eraan toe : “*ils sont capables de tenir la promesse. Mettez tout en œuvre pour organiser l’évas.*”⁹¹. Léon vroeg om een snelwerkend vergif.

Dinsdag 20 juli schreef hij zijn laatste zinnen. Hij vermoedde weldra overgebracht te worden naar Mechelen. “*J’espère que vous ferez tout pour que la cause n’ait pas trop à souffrir de mon départ. (...) Je ne sais pas le sort qui m’attend mais sachez que quoi qu’il arrive, mon dernier cri sera : Vive la 4e*”⁹². Via Mechelen ging Léon op transport naar Auschwitz.

De laatste jaren hadden Mandel en Léon intensief met elkaar doorgebracht. Twee jongens die het joods milieu verlieten zonder hun herkomst te verloochenen. De geschiedenis

88 Correspondance entre le 24 juin et le 20 juillet 1944 (Archief E. Mandel, Brief 2).

89 *Idem* (Archief E. Mandel, Brief 3).

90 *Idem* (Archief E. Mandel, Brief 6).

91 *Idem* (Archief E. Mandel, Brief 6).

92 *Idem* (Archief E. Mandel, Brief 7).

liet hen geen keus. Niet ideeën, maar het leven zelf maakte een ‘respectabel’ bestaan onmogelijk. De tegenstellingen van de moderne samenleving – tussen arm en rijk, tussen macht en onmacht en de schijnbaar onoverbrugbare kloof tussen joden en vreemdelingen enerzijds en de wereld daarbuiten – waren onverdraaglijk. Wat hun ziel aan opstandigheid in zich droeg, begon hun geest te ordenen. De een in aanraking met Duitse politieke vluchtelingen, de ander in de links-zionistische jeugdbeweging, trachtten ze de wereld te begrijpen vanuit de notie van de klassenstrijd. Het hielp hen de familiale banden en het ontzag voor autoriteit achter zich te laten. Hun karakter liet zich, zoals Mandel het uitdrukte, door hun geest bevrijden. Ze leerden het dienstbaar te maken aan dat ene doel : de strijd voor het socialisme. Met dat ideaal versmolt hun wil en hoe harder dat in de oorlogsjaren op de proef werd gesteld, hoe sterker ze verzet boden.

Ze deelden een afkeer voor chauvinisme, ook in zijn links-zionistische variant. In zijn studie naar de joodse geschiedenis had Léon zich ervan bevrijd. Maar tegen onverschilligheid jegens de nationale kwestie stelden ze zich evenzeer krachtig te weer. Hun internationalisme sloot deelname aan de strijd van onderdrukten tegen een bezetter allerminst uit. Van die strijd waren beiden nu slachtoffer, hun lot aan elkaar onbekend. In het laatste uit de gevangenis gesmokkelde briefje schreef Léon in een postscriptum : “*Je compte sur vous pour éditer, aussitôt que les circonstances le permettront, mon travail sur la q. (question)j. (juive), chose à laquelle je tiens beaucoup*”⁹³. Direct na de oorlog verscheen in Parijs bij de Édition ‘Pionniers’ postuum *La Conception matérialiste de la question juive*. Onder het pseudoniem Ernest Germain schreef Mandel een ontroerende schets van de strijdmakker die hij als een van zijn leermeester beschouwde.

IX. Naar de bevrijding

Toen hij in het voorjaar van 1944 in gezelschap van negen andere gevangenen naar het Derde Rijk werd gedeporteerd, begon Mandel aan een tocht die hem door een half dozijn gevangnissen en werkkampen voerde. Dat hij het er levend van afbracht, mag een wonder heten. Als verzetsstrijder, als jood en als trotskist die door stalinistische medegevangenen werd veracht, waren zijn levenskansen minimaal. Zelf zei hij daarover : “Ik zal niet overdrijven, want ik heb veel geluk gekend. Maar anders dan veel Belgische en Franse medegevangenen die fel anti-Duits waren, keek ik bewust uit naar politiek welgezinde bewakers met wie ik contact kon aanknopen. Een verstandige houding, zo is gebleken”⁹⁴.

In het werkkamp Hürtl-Wesseling nabij Keulen bestond de bewaking niet zoals in het KZ uit leden van de SS, maar uit bewaarders waarvan sommigen al sinds de jaren twintig

⁹³ *Idem* (Archief E. Mandel, Brief 7).

⁹⁴ “The luck of a crazy youth, Ernest Mandel interviewed by Tariq Ali”, in GILBERT ACHCAR (ed), *The legacy of Ernest Mandel*, Londen, 1999, p. 222.

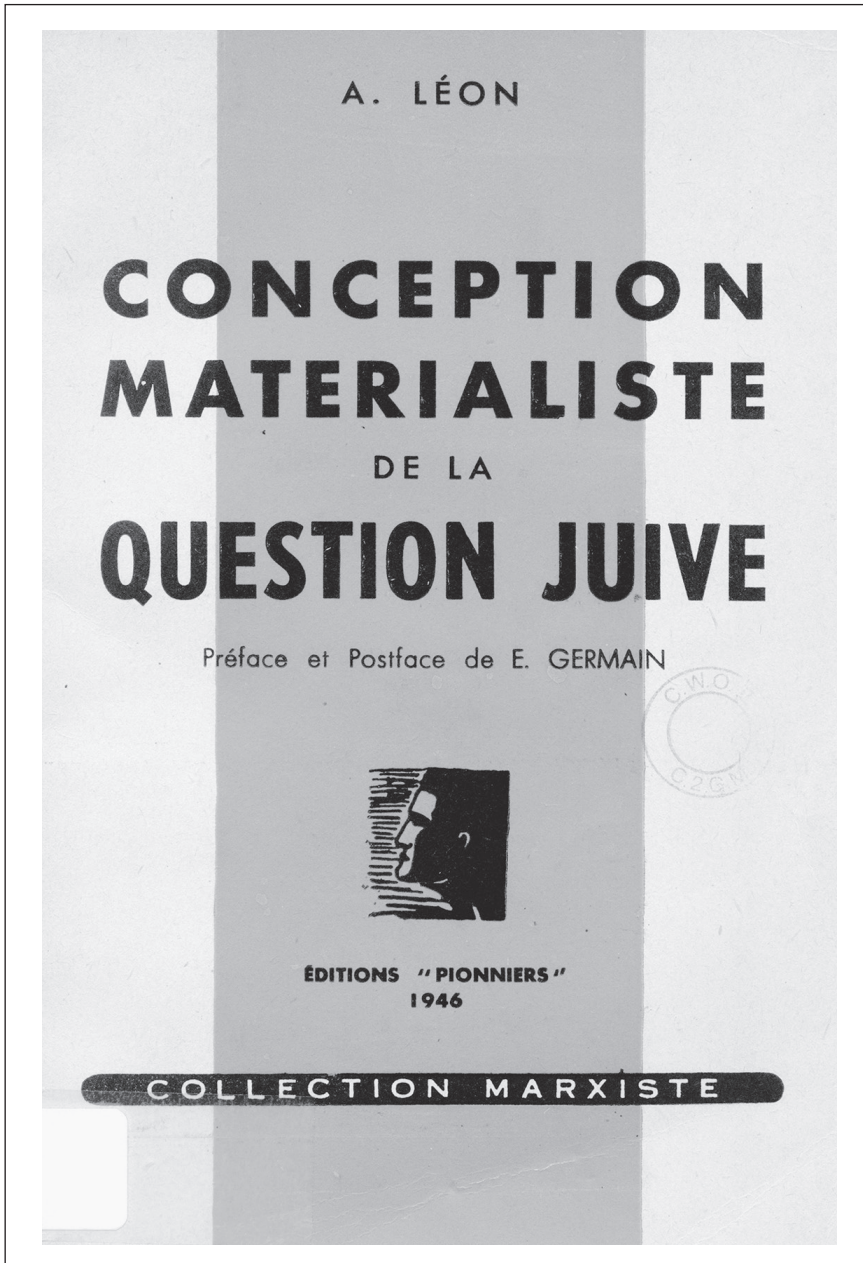
hun beroep uitoefenden. Onder hen nogal wat met een sociaal-democratisch verleden, zo bemerkte Mandel. Ook onder Duitse medegevangenen trof hij geestverwanten. Hij kwam in contact met de zoon van een socialistische spoorwegman uit Keulen, die hem – eenmaal het vertrouwen gewonnen – het adres gaf van zijn vader met de verzekering dat deze zou helpen indien hij er in slaagde te ontsnappen. Zo rijpte het plan om weg te komen.

Mandel was tewerkgesteld bij IG-Farben, een van de grootste chemiecomplexen in Duitsland. Zo'n zestigduizend arbeiders – Russische en westerse krijgsgevangenen, politieke gevangenen en dwangarbeiders uit concentratiekampen en burgerarbeiders uit Duitsland zelf – hielden er de productie van synthetische benzine voor de oorlogsmachine op gang. Een microkosmos van de Europese samenleving onder Nazi heerschappij. In een eerder kamp was hij aangesteld als hulpverpleger, hier viel hem het werken zwaarder. Harde lichamelijke arbeid had hij nooit verricht. Bovendien moest hij op zijn tellen passen. Een aantal Poolse gevangenen kwam er achter dat hij jood was. Alleen tussenkomst van een priester verhinderde dat hij door de antisemieten vermoord werd. Naar huis schreef hij : *“Das Zuchthaus ist eine große Schule des Stoizismus und Geduld, und Gott weiß ob ich es nötig hatte darin eine gute Lektion zu bekommen. Man bekommt hier einen viel genaueren Blick auf den richtigen Wertmaß der Dingen, vieles was einem früher als Primär vorkam, versinkt jetzt ins Unbedeutende, und die wahren Werte treten mit leuchtender Klarheit nach vorne. Ich glaube, ich bin dessen überzeugt, daß ich das Zuchthaus nicht nur ernster und geläutert verlassen werde, sondern daß viele meiner Charakterfehler verschwunden werden sein”*⁹⁵.

Met hulp van Belgische medegevangenen slaagde Mandel erin handschoenen te bemachtigen en zijn gevangenskleding te ruilen voor burgerkleding. Hem was opgevallen dat bij de wisseling van de wacht de stroom op de omheining korte tijd uitgeschakeld werd. Hij besloot het te wagen. Razendsnel klom hij over de prikkeldraad en verdween in de bossen. Het was een krankzinnige onderneming, met 99,9 procent kans dat hij bij mislukking ter plekke doodgeschoten werd. Een dag lang genoot hij de vrijheid. Op weg naar Aaken, werd hij de volgende ochtend in de bossen nabij de Belgische grens ingerekend. Omdat hij de naam verzweg van het kamp waaruit hij was ontvlucht, werd hij overgebracht naar de gevangenis in Siegburg, waar hij twee weken lang mishandeld en geboeid in het cachot doorbracht met een paar sneden brood als enig voedsel. Uiteindelijk gaf hij de naam van het kamp prijs en werd hij voorgeleid aan de commandant. Mandel herinnerde zich vijfenveertig jaar later nog diens verwarring : *“Je bent een vreemde vogel. Weet je dat je, als je direct teruggebracht was, onmiddellijk opgehangen had kunnen worden ? Ik knikte. Hij staaarde me verbijsterd aan”*⁹⁶.

⁹⁵ Ernest Mandel an Rechtsanwalt, 6.8.1944 (Archief H. Mandel).

⁹⁶ “The Luck of a crazy youth...”, p. 223.

- In 1946 verscheen postuum in Parijs de studie van Abram Wajnsztoek, alias Abraham Léon, over de joodse kwestie. Léon was tijdens de bezetting de bezieler van de kleine trotskistische partij. Ernest Mandel verzorgde onder de schuilnaam Ernest Germain de inleiding tot het boek om zijn door de nazi's vermoorde mentor te huldigen.

De spanningen waren Mandel niet onverschillig gebleven. Sinds het begin van de bezetting had hij last van eczeem aan de benen dat zo nu en dan opspeelde. Hij was vermagerd en kreeg last van hartritmestoringen. Het gesleep van kamp naar kamp deed zijn conditie verder verslechteren. Met hongeroedeem werd hij opgenomen in het lazaret van Eich. Op 25 maart 1945 werd hij door de Amerikanen in Niederrodten bevrijd.

Naast vreugde over zijn bevrijding leefde bij Mandel ook twijfel. Zou hij zijn ondergedoken familie weer gezond terugzien? En de lang verwachte Duitse revolutie? Zou zijn hoop verwezenlijkt worden of zou deze een wensdroom blijken? De hoop op revolutie had Mandel op de been gehouden: “*J’étais presque heureux d’être déporté en Allemagne, j’avais une assurance folle : j’allais me trouver au centre de la révolution*”⁹⁷.

In de Keizer Karelstraat in Brussel verkeerden Mandels ouders in onzekerheid over het lot van hun zoon. Of hij nog leefde en waar hij verbleef wist niemand. Op 26 april liet het Repatriëringsbureau weten geen spoor te kunnen vinden. Sprakeloos waren ze toen Ernest diezelfde namiddag voor de deur stond. Op soldatenschoenen, vermagerd en in gehavende kledij zonder ondergoed of overjas was hij per trein uit Darmstadt gekomen. Hij had bijna vier weken als tolk voor zijn bevrijders gewerkt en was behulpzaam geweest bij de repatriëring van politieke gevangenen. Hij kwam er op verhaal, zo bleek uit een brief die pas na thuiskomst arriveerde: “*I will come back with a ‘headful’ of material to write, write and write and all what I saw, heard and lived only stiffened me in my convictions. I am so impatient about getting on working again – please try to get some information about facilities for University examinations for students in my case*”⁹⁸. Het gezin had de oorlog ongeschonden doorstaan, ook Rosa’s oude vader en broer Motek waren in leven, maar van blijdschap was geen sprake⁹⁹. Er viel een schaduw over vanwege het kwaad dat Henri’s moeder, zuster en broer en hun familie in Auschwitz was overkomen.

Het gezin bood hulp waar het kon. Sinds hij uit het Franse leger was ontslagen, verbleef Jan Spiegel bij de Mandels. Van zijn ouders was sinds juni 1942 niets meer vernomen. Ook Henek en Victor Klapholz – de zonen van Manja, Henri’s oudste zuster –, die anders dan hun ouders Auschwitz overleefden, vonden in de Keizer Karelstraat onderdak. Het duurde maanden vooraleer ze van de ontberingen hersteld waren. In augustus 1945 kwam Henri zijn jongste zuster Bertha op het spoor. Ze had haar dochttertje verloren en verbleef van iedereen verstoken in Bergen-Belsen. Op een vergeeld briefje, de woorden: “*When your letter came, I laughed and cried at the same time and people*

97 Gesprek Rodolphe Prager met Ernest Mandel, 12.11.1977 (Archief R. Prager, 270).

98 Ernest Mandel, 18.4.1945 (Archief H. Mandel).

99 “Notre sentiment de bonheur est très trouble”, zie: Henri Mandel aan Hector Goldman, 31.7.1945 (Archief H. Mandel).

*thought I was mad*¹⁰⁰. Ook de dochter van zijn in Auschwitz omgekomen broer Simon probeerde Henri Mandel bij zich te krijgen. Het liep spaak op de weigering van de Belgische autoriteiten om aan buitenlanders een inreisvisum te verlenen¹⁰¹. Henri riep zijn nichtje op: “gewoon naar ons te komen. Ik zal alle kosten dragen. We verwachten je hartstochtelijk...”¹⁰².

Wie uit de kampen terugkeerde of de jacht van de *Sicherheitspolizei* weerstond, voelde weinig behoefte achterom te kijken. “Je wilt toch zeker niet dat ik je telkens weer over die nazi-terreur vertel”¹⁰³, het loswoelen van herinneringen viel de Mandels zwaar. Ook Ernest liet de oorlog het liefst rusten. Op de dag dat Nazi-Duitsland zich overgaf, maakte hij voor Gina, zijn vaders zuster die in 1926 naar Israël emigreerde, een uitzondering: “*Worst of all were moral conditions of life, the compulsion to live on false papers, to hide oneself, to remain indoors when it was not absolutely necessary to leave, the absence of all connections with free world and free thought. The only luxury we enjoyed was the wireless which we used to listen to from morning to night.*

*As to my life in German Prison camps, I must say I have never been beaten or ill-treated. Nevertheless, conditions of life were very unsatisfactory, mainly because of lack of food, hard work – especially for a student like me who never used to do manual work – and all kind of moral chicanes: we had all our hair cut, we were not allowed to read or to write, we had no water to wash for 4 months, we were to execute some very dirty jobs, were commanded by criminals and so on. I lived in this atmosphere for 14 months*¹⁰⁴. Veel omstandiger liet Ernest zich niet uit. Hij had de toekomst voor zich en niet achter zich; er waren nijpendere zaken die de aandacht vroegen.

X. Epiloog

Na de oorlog wijdde Ernest Mandel zich aan de opbouw van de Vierde Internationale en de vorming van een revolutionaire tendens binnen de Belgische sociaal-democratie. Op voorspraak van André Renard nam hij deel aan een studietoelatingscommissie van het ABVV om een alternatief te ontwikkelen voor de macht van de grote financiële holdings. Het resulteerde in een programma voor antikapitalistische structuurhervormingen dat een platform werd voor de algemene staking in de winter van 1960-1961.

Onderwijl voltooide hij zijn studie economie aan de *Université libre de Bruxelles* en de *École pratique des Hautes Études* in Parijs en begon zijn onderzoek naar de ontwikkelingstendenzen in het moderne kapitalisme. Het mondde in 1962 uit in de

100 Bertha to my dearest Rosa, Henri and boys, Bergen-Belsen, 7 augustus 1945 (Archief H. Mandel).

101 Henri Mandel aan Ilonka Mandel, 4.8.1947 (Archief H. Mandel).

102 *Ibidem*.

103 Henri Mandel aan Maurice Piller, 12.12.1945 (Archief H. Mandel).

104 Ernest Mandel aan Gina Triffon, 8.5.1945 (Archief H. Mandel).

publicatie van de *Traité d'économie marxiste*. Tien jaar later (1972) gevolgd door zijn magnum opus: *Der Spätkapitalismus, Versuch einer marxistischen Erklärung*. Het werk werd door de *Freie Universität Berlin* als proefschrift aanvaard, maar kon door Mandel niet in Berlijn worden verdedigd, aangezien hij in de Bondsrepubliek destijds *persona non grata* was. De promotiecommissie nam het examen af bij de kandidaat thuis, in Brussel.

Revolutionaire politiek en wetenschap waren de zuilen waarop Mandel na de oorlog aan het nieuw Babylon bouwde en die hij in de beste traditie van de marxistische arbeidersbeweging met zijn tegendraadse inzichten verrijkte.

Al jong was Mandel door zijn talent, creativiteit en sterk rechtvaardigheidsgevoel een opvallende verschijning. De school en het joodse, links-socialistische milieu van zijn familie boden de ruimte om wat aan drift en opstandigheid in hem huisde op de buitenwereld te richten. Een wereld, waarover met de komst van fascisme en stalinisme de duisternis neerdaalde, maar waar ook de koesterende zorg van ouders en politieke vrienden binnen handbereik was. Zij brachten hem de liefde bij voor wetenschap en kunst en maakten hem in de context van de Spaanse burgeroorlog en de Moskouse processen vertrouwd met solidariteit en verweer. Vanuit die noties leerde hij de wereld te begrijpen en te zoeken naar verbanden om zijn hooggestemde verwachting vorm te geven. Het leven te midden van revolutionaire ballingen inspireerde hem tot een internationalistische en kosmopolitische visie waarin zijn culturele en etnische achtergrond zichtbaar bleven. Mandel typeerde zich het liefst als een “Vlaams internationalist van joodse herkomst”. Een karakterisering die hem naar het woord van Isaac Deutscher, bestempelde tot een *non-Jewish-Jew*, tot een ketter die zich op de grens van verschillende beschavingen en culturen bewoog en wiens denken uitsteeg boven dat van de eigen samenleving¹⁰⁵.

De bezettingstijd versterkte Mandels internationalistische overtuiging. Niet het minst door het contact met Duitse soldaten, de bewakers en medegevangenen die hem hielpen de nazi-kampen te overleven. De terreur dwong hem ertoe zich rekenschap te geven van zijn joodse en Vlaamse wortels. In een in 1946 geschreven nawoord bij Abraham Léon's *Conception matérialiste de la question juive* verbond Mandel de ‘joodse kwestie’ aan het lot van de wereldrevolutie. En met dezelfde Léon verdedigde hij het recht op zelfbeschikking van de bezette en onderdrukte volkeren zonder zijn kritiek op de geallieerden te verzwijgen of zich te voegen naar het officiële verzet dat het proletariaat in afhankelijkheid bracht van de eigen bourgeoisie. Mandels bijdrage aan het debat over de nationale kwestie, de revolutionaire strategie, het stalinisme en de holocaust behoren tot zijn meest opmerkelijke in die jaren.

105 ISAAC DEUTSCHER, *The non-Jewish Jew and other essays*, Cambridge, 1968.

Ook in een ander opzicht was de trotskistische beweging minder marginaal dan men gelet op haar beperkte omvang mag verwachten. Dat de oorlog in alle werelddelen ingrijpende sociale en politieke gevolgen had, was een besef dat bij uitstek in deze kring levend werd gehouden. De prognose werd meer dan bevestigd. Anders lag het met de daarmee verbonden hoop een doorbraak te forceren naar een nieuwe revolutionaire wereldpartij, als alternatief voor de Tweede en Derde Internationale. Als een der weinigen wees Mandel op de gevaren van het aan illusies grenzende optimisme van partijgenoten. Hij vreesde een onderschatting van de gevolgen van twintig jaar nederlagen op het bewustzijn van de Europese arbeidersbeweging en verwierp de analogie met de gebeurtenissen na afloop van de Eerste Wereldoorlog. Te veel werd in zijn ogen het probleem van de subjectieve factor gereduceerd tot dat van de partij of de leiding van de partij. Een opmerkelijk klinisch oordeel van de man die geluk ervoer toen hij hoorde dat hij naar Duitsland – het toekomstig epicentrum van de wereldrevolutie – gedeporteerd werd.

Mandels scepsis kan niet losgezien worden van de moeizame ontwikkeling van de trotskistische beweging in België zelf. Het snelle herstel van de PSR/PCR was te danken aan de jonge, energieke groep leden die aan het einde van de jaren dertig gewonnen werd en beter geschoold was dan de oudere generatie. Tot deze groep met een sterke inbreng van joodse emigranten behoorde ook Ernest Mandel. Hun aantal kon het verlies van de honderden mijnwerkers uit de Borinage echter niet compenseren. Bovendien waren ze kwetsbaar voor de antisemitische repressie, die vanaf 1942 ook in trotskistische kring veel slachtoffers maakte. Een kwetsbaarheid die versterkt werd door organisatorische naïviteit en risicovolle activiteit. Toen vanaf 1943 de massabeweging tot leven kwam en de Europese revolutie met grote passen leek te naderen, waren de trotskisten niet in staat zich aan te passen. Onthoofd door de arrestatie van Léon, Widelin en Mandel, bereikte de PCR in 1944 de bevrijding. Op de gebeurtenissen kon een honderdtal stuurzotte trotskisten geen enkele invloed uitoefenen. Voor een revolutionaire oplossing bleek de massa niet te voelen. Liever volgde ze de ordewoorden van de KPb en vanaf 1947/1948 die van de BSP.

Het was een paradox dat de naoorlogse hergroepering rond de sociaal-democratie uiteindelijk het houvast bood waaraan de trotskisten zich uit hun crisis omhoog konden trekken. Na intrede in de BSP wijdde men zich aan de vorming van een linkervleugel die zich vanaf de tweede helft van de jaren vijftig op de weekbladen *La Gauche* en *Links* oriënteerde. In beiden speelde Ernest Mandel een inspirerende rol. Met hem trad de Belgische sectie van de Vierde Internationale in de jaren zestig als een feniks verjongd op het linkse strijdtoneel aan.

* Dr. JAN-WILLEM STUTJE is als *senior research fellow* verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. Met steun van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen werkt hij aan een biografie van Ernest Mandel. Eerder verscheen van Stutje een omvangrijke biografie van Paul de Groot, decennialang de onge kroonde koning van de communistische partij van Nederland (CPN). Over De Groot publiceerde hij ook in de BEG/CHTP, 1996 (no. 1).